

Falbygdens gånggrifter - bevarande och kunskapsförmedling

*Skadeinventering av gånggrifter i centrala Västergötland
1996 och 1998*

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Institutionen för arkeologi

Tony Axelsson

Curry Heimann Karl-Göran Sjögren

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALAND

2003:17

Publikation 2003:17
ISSN 1403-168X
Text: Tony Axelsson, Curry Heimann, Karl-Göran Sjögren
Layout: Tony Axelsson
Produktion:
Tryck:

Omslagsbild: Rössberga gånggriften (Valtorp sn RAÄ nr 2), Foto Peter Jankavs

Förord	3
Sammanfattning	4
Inledning	6
Falbygden och gånggrifterna	7
<i>Falbygdens naturlandskap</i>	<i>9</i>
<i>Falbygdens gånggrifter</i>	<i>10</i>
<i>Forskning kring gånggrifterna</i>	<i>12</i>
<i>Äldre restaureringar</i>	<i>13</i>
Hoten mot gånggrifterna	15
<i>Skadeinventeringen</i>	<i>15</i>
<i>Några exempel på hot och skador</i>	<i>18</i>
<i>Borttagning och överplöjning</i>	<i>18</i>
<i>Plöjning kring högen</i>	<i>19</i>
<i>Pålagd sten</i>	<i>19</i>
<i>Skadeinventeringen – en slutsats</i>	<i>24</i>
Fem intressanta gånggriftsmiljöer	26
<i>Falköping (Falköping 3 och 4)</i>	<i>26</i>
<i>Gökhem (Gökhem 70,71 och 72)</i>	<i>30</i>
<i>Karleby</i>	<i>34</i>
<i>Södra Kyrketorp</i>	<i>38</i>
<i>Glaskulla, Vårkumla (Vårkumla sn 14 och 15)</i>	<i>40</i>
Vad kan göras?	42
<i>Bevarande och skydd</i>	<i>42</i>
<i>Åtgärdsprogram</i>	<i>42</i>
Gånggrifter med rasrisk	42
<i>Restaurering</i>	<i>42</i>
<i>Vitringsstudie</i>	<i>42</i>
Dokumentation och kunskapsuppbyggnad	43
<i>Databas över arkivmaterial</i>	<i>43</i>
<i>Bättre dokumentation av de gånggrifter som finns bevarade</i>	<i>43</i>
<i>Undersökning av gånggrift</i>	<i>43</i>
<i>Efterundersökningar av plats för borttagna gånggrifter</i>	<i>43</i>
<i>Undersökning av boplatser</i>	<i>43</i>
<i>Experiment kring byggnadsteknik</i>	<i>44</i>
Information och presentation	44
<i>Guidebok om Falbygdens gånggrifter</i>	<i>44</i>
<i>Informationsbyggnad om Falbygdens megaliter</i>	<i>44</i>
<i>"Megalitväg"</i>	<i>44</i>
Slutsats	44
English Summary	45
Litteratur	52
Bilaga CD	54

Förord

Gånggrifterna på Falbygden är av mycket stort kulturhistoriskt värde och de ligger i ett kulturlandskap av stor skönhet och med ett rikt historiskt innehåll. Falbygden är därför en unik miljö såväl i ett nationellt som internationellt perspektiv. Att bevara och vårda detta kulturarv, att ta till vara och fördjupa kunskapen om gånggrifterna och områdets historia samt att på olika sätt berätta om landskapets historia är viktigt.

Ett första steg till fördjupade insatser för att ta till vara och förmedla just gånggrifternas kulturhistoriska och vetenskapliga värden togs 1996 genom att projektet *Falbygdens gånggrifter – bevarande och kunskapsförmedling* initierades. Projektet har drivits av Institutionen för arkeologi vid Göteborgs Universitet och Länsstyrelsen i Västra Götaland i samarbete med Västergötlands museum och Falbygdens museum. Inom ramen för detta projekt utfördes under 1996 och 1998 en skadeinventering av gånggrifterna. Denna skrift är en sammanfattning av inventeringen och en viktig utgångspunkt för det fortsatta arbetet att bevara, vårda och berätta gånggrifternas historia.

Jan-Gunnar Lindgren
Länsantikvarie

Sammanfattning

På Falbygden finns mycket välbevarat megalitgravslandskap. Trots omfattande odlingspåverkan har endast en mindre del av gravarna blivit helt borttagna. Dessutom gör den kalkhaltiga berggrunden att människo- och djurben bevaras bättre än i de flesta andra områden. Detta bidrar till att förstärka det vetenskapliga värde som dessa lämningar representerar. Inom ramen för projektet *Falbygdens gånggrifter - Bevarande och kunskapsförmedling* utfördes under 1996 och 1998 en skadeinventering. Denna skrift är en sammanfattning och slutrapportering av den utförda inventeringen.

Skadeinventeringen har genomförts som dels en dokumentation i fält med foto och beskrivning, dels en genomgång av äldre beskrivningar och arkivmaterial. Totalt 269 platser har besökts i fält. Resultatet har blivit en databas med beskrivningar och bilder av gånggrifterna, där en historik över alla belagda förändringar har upprättats. För varje enskild gånggrift har dessutom bevarandeåtgärder föreslagits.

Vid skadeinventeringen har gånggrifternas tillstånd bedömts efter bevarandegrad, tillgänglighet och hotbild. Skador på kammare/gång, hög och mynningsområde har särskilts och bedömts i en skala från 1 till 3, där 1 är lätta, 2 medelsvåra och 3 är svåra skador. Försök har också gjorts att se vad som har orsakat skadan samt huruvida skadorna är gamla eller resultat av en pågående verksamhet.

Sammanfattningsvis kan sägas att praktiskt taget alla gånggrifter uppvisar någon form av skada. Skadornas art och omfattning varierar starkt.

- Mynningsområdena är mest utsatta. 72 procent av de pågående skadorna är här av grad 2-3. Något mindre starkt skadade är högen och kammaren/gången. Det kan också noteras att antalet pågående skador är klart färre än de avslutade. Främst gäller detta kammare och gång, som tydligt skiljer ut sig från hög och mynningsområde. Drygt hälften av de senare uppvisar någon form av pågående förstörelse,

vilket trots förbättringen gentemot de avslutade skadorna får anses vara en alltför hög siffra.

- För kammarens och gångens del dominerar typen övriga skador helt. Till största delen utgörs dessa av borttagna takblock och sidohällar samt av urgrävningar i kammaren. Detta är en äldre typ av skador, som har minskat starkt. Pågående åverkan på kammare är jämförelsevis ovanligt. För övrigt finns även ett *mindre* antal gravar som har vittringsskador eller där rasrisk föreligger.
- Skadorna på högen är till övervägande delen resultatet av odling. Detta gäller både avslutade och pågående skador. I de flesta fallen utgörs de av pågående plöjning in på högens kant, varigenom denna successivt eroderas ner. I ganska många fall har plöjningen lett till att större delen av högen försvunnit, och plöjningen kan då gå ända in till kammaren.
- Andelen skyltade gånggrifter är liten, endast 19 procent har någon form av skylt. Vår bedömning är att skyltade gånggrifter åtnjuter ett större skydd än de som inte skyltats.

Det som idag bör motverkas är de pågående skadorna. Det är i huvudsak högen och mynningsområdet som är utsatta för skador kontinuerligt. De flesta av dessa skador är odlingsrelaterade, dvs det rör sig om aktiviteter som är starkt förknippade med åkerbruket.

Det är viktigt att man på bred front och i olika sammanhang försöker lyfta fram gånggrifterna som värdefulla och viktiga element i landskapet och vår historia. Ett nyckelord i det sammanhanget är medvetandegöra, d.v.s. att på olika sätt informera om och föra fram den kunskap kring gånggrifterna som finns idag. Det är också viktigt att ytterligare fördjupa kunskapen kring vissa angelägna frågeställningar. Denna kunskap får dock inte stanna hos de enskilda forskarna eller antikvarierna utan måste föras ut till bl.a. berörda kommuner så att den också kan bidra till

att gånggrifterna kan komma att ses som en tillgång, inte bara för kultur- och turismsektorn, utan även för berörda stadsplanerare.

Falbygdens megaliter, kanske framför allt gånggrifterna, är lämningar av stort kulturhistoriskt värde såväl nationellt som internationellt. Tillsammans med det omgivande landskapet, Falbygden, bildar de en kulturmiljö av riksintresse; en miljö som saknar motstycke i övriga Europa. Därtill är Falbygdens gånggrifter än så länge väl bevarade sett i ett internationellt perspektiv.

- Totalt kan andelen helt borttagna gånggrifter uppskattas till 10-15 %, vilket vid internationell jämförelse är en mycket låg siffra. I områden som Tyskland och Danmark är proportionerna omvända, endast ca 10 % av gravarna är bevarade idag. *Med andra ord har vi i Falbygden ett i europeiskt perspektiv unikt välbevarat megalitgravslandskap.*

Den utförda skadeinventeringen visar emellertid att gånggrifterna på Falbygden är hotade på olika sätt. Om åtgärder inte vidtas riskerar stora kulmiljövärden att gå förlorade.

För att denna unika kulturmiljö skall kunna bevaras för framtiden krävs att insatser görs inom tre områden:

- Bevarande och skydd
- Dokumentation och kunskapsuppbyggnad
- Information och presentation

Om vi inom de närmsta åren kan utföra insatser inom dessa områden har vi goda förutsättningar att för framtiden säkerställa allmänhetens och forskningens möjligheter att ta del av gånggrifterna och den kulturmiljö som de utgör en viktig del av.

Inledning

Syftet med denna skrift är att belysa de värden som megalitgravarna på Falbygden representerar. Gånggrifterna utgör en viktig del i och kan sägas konstituera riksintresseområdet (R100) som har sin tyngdpunkt på Falbygden och därmed innefattar de flesta av gånggrifterna. De utgör, som några av de äldsta byggnadsverken på svensk mark, en, även i ett europeiskt perspektiv, unik kulturhistorisk källa.

Gånggrifterna är jämförelsevis väl bevarade och genom landskapets öppenhet och speciella topografiska egenskaper tydliggörs de mycket höga vetenskapliga och pedagogiska värden som de besitter. Gånggrifterna i området är en av de nordligaste utlöparna av ett fenomen som annars finns i stora delar av västra och nordvästra Europa under den period vi kallar yngre stenåldern eller bondestenåldern. Megalitgravar och andra monumentala konstruktioner byggda av sten finns i många former från Portugal och Spanien i söder till Orkneyöarna och Irland i nordväst, och från Bretagne i väster till Polen i öster.

På Falbygden finns ett vid jämförelse med de flesta andra europeiska regioner mycket välbevarat megalitgravslandskap. Trots omfattande odlingspåverkan har endast en mindre del av gravarna blivit helt borttagna. Dessutom gör den kalkhaltiga berggrunden att människo- och djurben bevaras bättre än i de flesta andra områden. Detta bidrar till att förstärka det vetenskapliga värde som dessa lämningar representerar.

Ett första steg till fördjupade insatser för tillvaratagande och förmedlande av gånggrifternas kulturhistoriska och vetenskapliga värden togs 1996 genom att projektet *Falbygdens gånggrifter – Bevarande och kunskapsförmedling* initierades. Inom ramen för detta projekt utfördes under 1996 och 1998 en skadeinventering vars resultat redovisas i föreliggande skrift. Vid inventeringen har samtliga gånggrifter på Falbygden besiktigats och bedömts vad gäller skador och hotbild. Äldre inventeringar har jämförts med nutida förhållanden för att om möjligt bedöma när och hur skador har uppkommit.

Skadeinventeringen har genomförts som dels en dokumentation i fält med foto och beskrivning, dels en genomgång av äldre beskrivningar och arkivmaterial. Totalt 269 platser har besökts i fält. Resultatet har blivit en databas med beskrivningar och bilder av gånggrifterna, där en historik över alla belagda förändringar har upprättats. För varje enskild gånggrift har dessutom bevarandeåtgärder föreslagits. Inom projektet har två interna rapporter producerats som presenterar den utförda skadeinventeringen 1996 respektive 1998 (Axelsson, Heimann, Persson och Sjögren opubl ms, Axelsson, Heimann och Sjögren opubl ms). Den första delen av skadeinventeringen har också redovisats i två artiklar (Axelsson, Heimann, Persson och Sjögren 1997, Axelsson 1998).

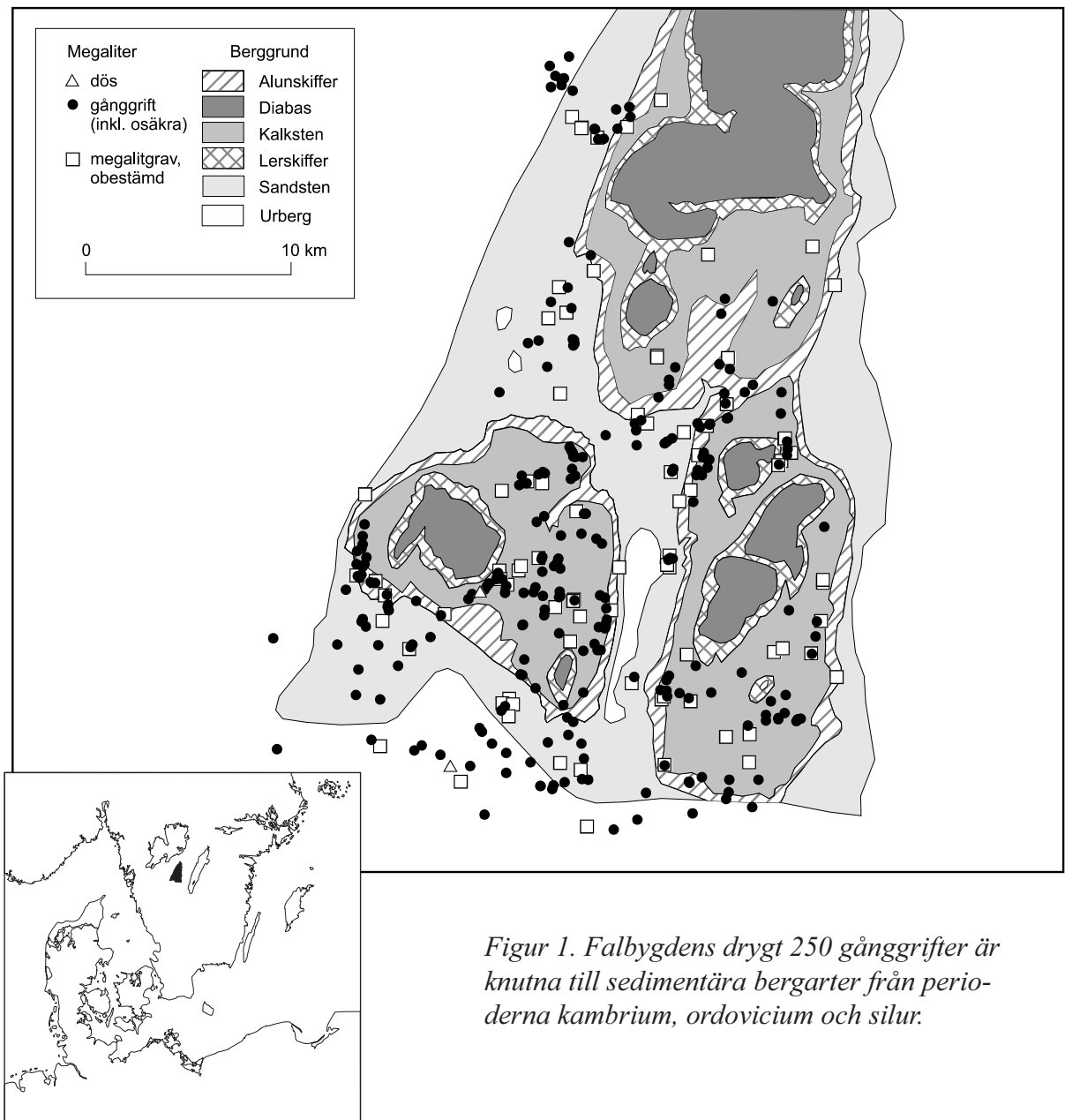
Föreliggande skrift är en sammanfattning och slutrapportering av den inom projektet *Falbygdens gånggrifter – Bevarande och kunskapsförmedling* utförda skadeinventeringen. Skriftens första del syftar till att ge dels en bakgrund till gånggrifterna vad gäller tidigare forskning och andra vetenskapliga insatser, dels en redogörelse för natur- och kulturspecifika företeelser i det omgivande landskapet. I del två presenteras resultatet av skadeinventeringen i text och diagram. I del tre redovisas fem gånggriftsmiljöer som bedömts som särskilt intressanta eller på annat sätt besitter särskilda kvalitéer. Dessa områden är särskilt lämpliga att lyfta fram om man skall försöka exemplifiera eller förmedla de kulturmiljövärden som gör regionen och gånggrifterna så speciella. Del fyra presenterar förslag på tänkbara framtida åtgärder ur såväl kulturmiljövårds- som forskningshänseende. Som bilaga bifogas en CD innehållande en databas samt tidigare texter som producerats inom projektet. Databasen finns i olika format, i filen README.TXT finns närmare upplysningar om hur databasen skall användas. När hänvisning till enskild gånggrift förekommer används uteslutande riksantikvarieämbetets numrering tillsammans med sockennamnet, exempelvis Falköping stad 3 eller Gökhem nr 94:1.

Falbygden och gånggrifterna

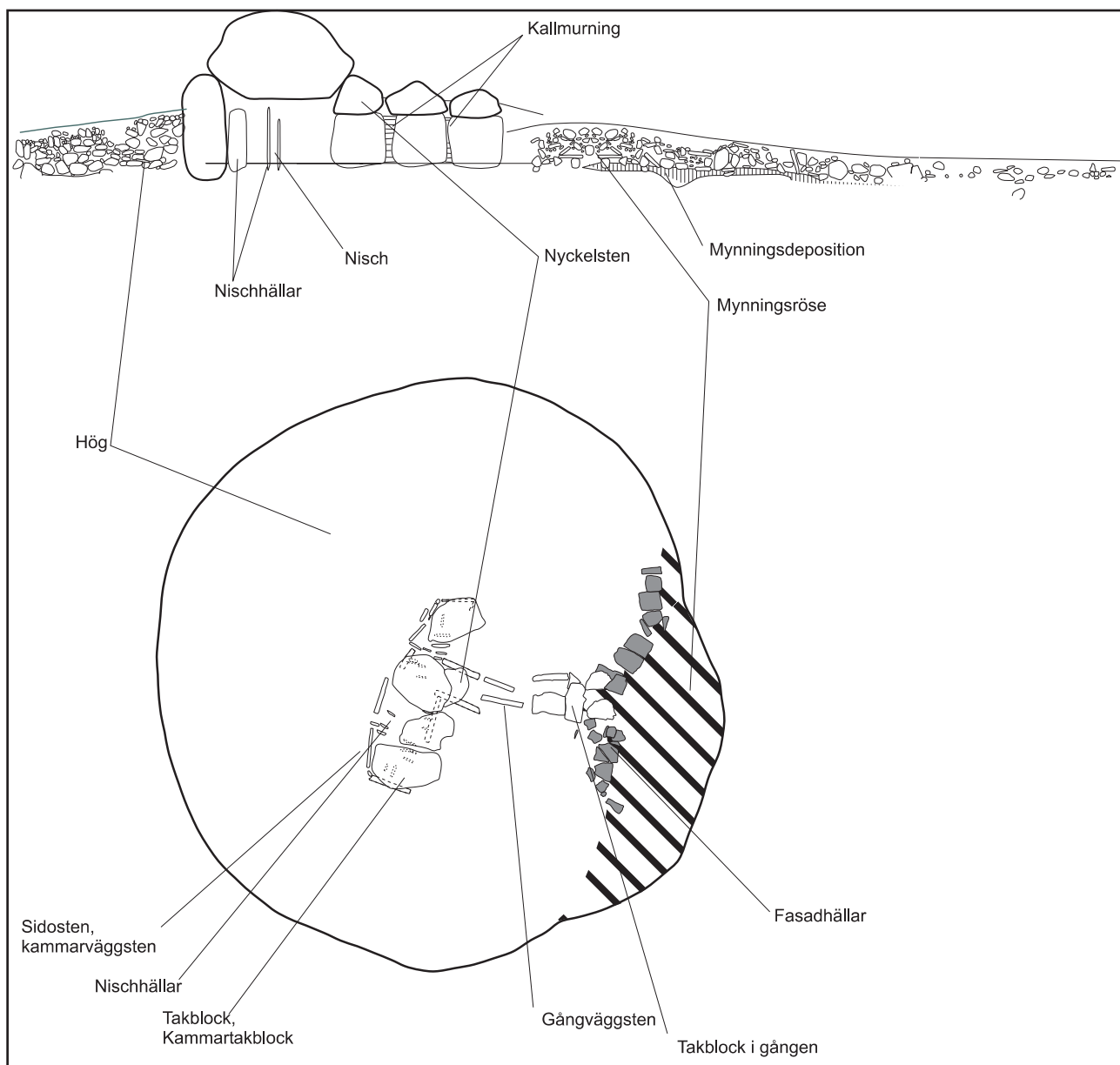
Såvitt vi idag vet byggdes de nordiska megalitgravarna i samhällen som sedan 700-800 år hade bedrivit både jordbruk och boskapskötsel. Inte särskilt mycket är känt om det äldsta jordbruket. Vi kan dock se i pollendiagrammen att det sker en vegetationsförändring sker ca 4000 fKr, vilken tolkas som att människan då börjat påverka den tidigare täta lövskog som täckt landet. Vissa pollenslag, som gråbo och sädespollen, är direkta tecken på förekomsten av odling och boskapskötsel. Dessutom påträffas ibland förkolnat vete och korn, eller avtryck av dem i keramik. Mycket

tyder dock på att jakt, fiske och insamling fortfarande spelat en roll, särskilt kanske i kustområden som Bohuslän. Från bl a Danmark finns redan från denna tidiga period tecken på att man praktiserat någon form av ålderbruk. Detta är dock en omtvistad fråga, och många menar i stället att det äldsta jordbruket varit en form av svedjebbruk.

Från den tid då gånggrifter byggdes på Falbygden, ca 3300-3000 fKr, finns en del ytterligare upplysningar. Vid undersökningarna på bopplatsen vid

Figur 1. Falbygdenens drygt 250 gånggrifter är knutna till sedimentära bergarter från perioderna kambrium, ordovicium och silur.

Figur 2. Plan och profil över gånggrift som visar på de olika konstruktionsdetaljer som hänvisas till i texten. Profilen är en modifierad profil av gånggriften Hjelmars rör där exempelvis gångpartiet är en principskiss. Planritningen är däremot en avbildning av Rössberga gånggriften.

Logården i Karleby påträffades välbevarade djurben, som vi tolkar som matavfall. Drygt 4100 benfragment påträffades, varav ca 10 % kunde bestämmas till art. Hälften av dessa ben visade sig komma från tamsvin, ca en tredjedel från nötkreatur och en femtedel från får. Inslaget av jaktvilt, fisk och fågel var obetydligt. I kulturlagret fanns också förkolnade vete- och kornrester. Man har således försörjt sig på en kombination av odling och boskapsskötsel, med ett troligen ganska marginellt inslag av jakt, fiske och insamling av vegetabilier.

Vissa analyser av innehållet av kol- och kväve

isotoper i människobenen har också utförts (Liden 1995). Isotopsammansättningen i skelettet avspeglar dieten, och slutsatsen av denna studie var att människor till största delen livnärt sig på animalisk föda. Sammantaget har vi således en bild av ett samhälle där svin- och nötkreaturshållning utgjort viktigaste delarna i försörjningen.

En del boplatser från gånggrifternas tid har under senare år upptäckts genom specialinventeringar. De ligger inte omedelbart intill gravarna men inom några hundra meters avstånd från dem. De hittills kända boplatserna är av ganska begränsad storlek och kan

kanske motsvara gårdar med ett eller ett par hus på varje. Några husgrunder har än så länge inte kunnat undersökas på Falbygden, men fynd i Danmark, Skåne och Halland tyder på att man bott i långhus, ca 15-20 m långa. Grundplanen har varit oval eller rektangulär och taket har burits upp av en enkel rad mittstolpar.

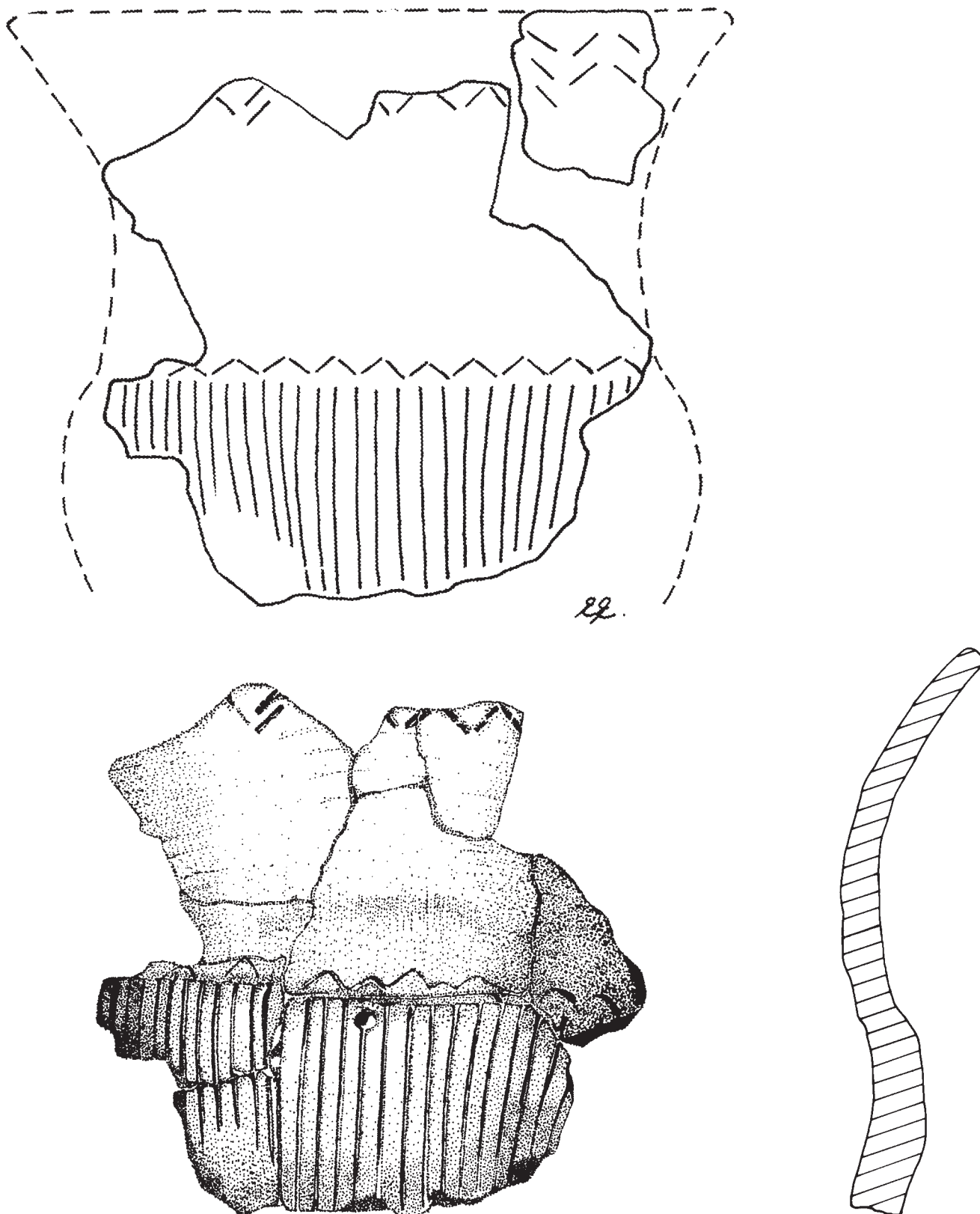
Falbygdens naturlandskap

Falbygden utgör ett komplext natur- och kulturlandskap som rymmer många för Sverige unika egenskaper. Dessa har beskrivits av åtskilliga författare med varierande utgångspunkter (se t.ex. Moberg 1950 och Fries 1958). Området bildar en ca 50 x 30 km (N-S) stor triangel med största bredd åt söder även om en mer precis avgränsning kan variera något beroende på utgångspunkt. Ur naturgeografiskt perspektiv avgör ofta berggrunden gränsdragningen. Falbygden utgör ett av Västergötlands tre kambrosilurområden där urberget täcks av flera horisontella skikt avlagrade på en forntida havsbotten under de geologiska perioderna kambrium, ordovicium och silur, för 400-600 miljoner år sedan. Ovanpå urbergets gnejs ligger således sandsten, alunskiffer, kalksten och lerskifferar. De

karakteristiska platåbergen har bildats genom att en hård vulkanisk massa, diabas, lade sig som ett skyddande täcke över de äldre och mjukare bergarterna för 280 miljoner år sedan. De största platåbergen Mösseberg, Älleberg, Varvsberget och Billingen utgör centrala inslag i Falbygdens landskapsbild. Mellan platåbergen ligger den bördiga och småkuperade högslätten som genom sitt namn, Falan, även har namngivit hela området. Den nord-sydliga Åslesänkan delar i sin tur området i Östfalan och Västfalan. Medan avgränsningen åt öst och väst är tydligt markerad i landskapet genom terrasser av alunskiffer och sandsten ner mot den omgivande flacka urbergsslätten så är gränsen mer svårbestämbar i norr och söder. Särskilt åt söder har isen fört med sig kalkrik morän långt utanför området med kambrosilurbergarter och därigenom har förutsättningarna för jordbruk blivit goda även här. Den senaste istiden gav landskapet dess prägel med grusåsar, moränryggar och slätter av sand, som spreds av smältvatten från isen, när den drog sig tillbaka för 11-12 000 år sedan. Högslätten som består av en bördig och väl-dränerad kalkrik moränlera med inslag av skiffermaterial ligger över den högsta kustlinjen, på en nivå mer än 200 meter över

Figur 3. Gånggriften Dimbo 23 vid inventeringen 1998. Foto Tony Axelsson

Figur 4. Del av trattbägare från gånggriften Hjelmars rör (Falköping 3). Teckning Eva Englund

havet. Landskapet som idag är extremt sjöfattigt har under de senaste 200 åren utsatts för omfattande dräneringsarbeten. Före utdikningarna fanns i områdets periferi stora moss- och kärrmarker, som var viktiga som betesmarker.

Falbygdens gånggrifter

På Falbygden i centrala Västergötland finns en av norra Europas största koncentrationer av megalitgravar från yngre stenålder. Främst är det de ca 250 gånggrifterna från perioden cirka 5300-5000 år före nutid som förknippas med den så kallade "Trattbägarkulturen", som syns som monumentala

byggnadsverk i landskapet. Gånggrifterna är oftast gruppvis placerade och orienterade efter landskapets karakteristiska avsatser i rader eller mindre grupper. De finns spridda på i stort sett hela Falbygdens kalkstensplatåer men med koncentrationer i t.ex. Karleby, Falköping och Gökhem. Ofta ligger de på låga ryggar eller nära brytpunkter i landskapet där flera bergarter möts. På södra Falbygden ligger flera gånggrifter i anslutning till stora mossmarker. Troligen har dessa gånggrifter vid uppförandet varit omgivna av öppna vattenytor.

Gånggriftens konstruktion kan delas i kammare, gång och hög. Kammaren är mellan 4 och 17 meter lång, varav majoriteten ligger mellan 7 och 13 m. Kammaren är oftast orienterad i N-S riktning med någon dragning mot öster. Kammarens bredd varierar mellan 1,5 och 2 meter. Inuti kammaren finns oftast spår efter rumsbildning genom så kallade nischhällar, mindre hällar som är vertikalt placerade. Nischernas funktion är oklar, de kan ha använts för primärbegravningar eller för senare insortering av benen. Det förekommer även exempel på efterbegravningar i flera lager.

Storlek och byggnadsmaterial varierar i stor utsträckning efter lokala naturförutsättningar och traditioner. På centrala Falbygden är kalksten dominerande som

byggnadsmaterial med undantag för det innersta gångtakblocket, den så kallade nyckelstenen, som oftast är av diabas eller gnejs. Där kalkstenen inte är tillgänglig eller lättbrytbar har både sandsten, gnejs och diabas använts.

Gången som oftast utgår i östlig eller sydöstlig riktning från kammarens centrala del är generellt sett byggd lägre och med mindre stenblock än kammaren. Utanför gångmynningen förekommer ofta fasadhällar som ibland fortsätter i en kantkedja runt högen. Gångens längd uppgår vanligen till 4-8 m. Gången har troligen från början haft en rituell funktion som skiljelinje mellan "de levande" och "de döda".

Kammaren omges av en mer eller mindre omfattande hög eller stensättning uppbyggd av osorterat material av jordblandad sten. Senare tiders sekundärgravar har ibland tillfört ytterligare material av sten eller jord på högen. De senaste årens undersökningar har visat att högarna kan innehålla en rad konstruktionsdetaljer, som till exempel mitthögar, avsatser, inre kantkedjor eller särskild ytbeläggning av sten. Dagens utseende som en gräsklädd kulle har alltså inte varit det ursprungliga.

Trattbägarkulturens fyndmaterial från undersökta gånggrifter kan delas i två tydliga kategorier. Från

Figur 5. Landskapsbild, i bildens mitt ligger gånggriften Slöta 14. Foto Tony Axelsson

kammaren finns främst ett stort skelettmaterial men även enstaka flintredskap och bärnstenspärlor, troligen föremål som den avlidne burit vid begravningstillfället. Dessutom finns en hel del obrända djurben av t ex svin, hund, rovfåglar, vildkatt mm. Vid gångmyningen finns oftast spår efter rituella ceremonier med framförallt dekorerad keramik, flintspån och brända djurben.

Gånggrifterna har ursprungligen utgjort gravar för tidiga jordbrukande befolkningsgrupper. I Rössbergagånggriften som är den hittills bäst undersökta, har antalet gravlagda bestämts till minst 128 (Ahlström appendix i Persson & Sjögren 2001). Både män, kvinnor och barn har begravts. Genom C14-dateringar kan vi se att begravningar i Rössberga har skett kontinuerligt under ca 1000 års tid (Hedges et al 1992). I den tidigaste fasen tycks endast ett fåtal personer ha begravts, vilket bl a visas av undersökningen vid Gökhem 17, där de tre äldsta gravarna låg intakta i botten av kammaren (Bägerfeldt 1987). Dessa hade gravlagts med huvudet åt söder och med uppdragna ben. Över dessa låg ett kompakt benlager med osorterade ben.

Utöver gravläggningfunktionen har gånggrifterna haft olika funktioner i trättbägarkulturens sociala struktur. Rikliga fynd av främst keramik, flinta och brända djurben utanför gångmyningen är spår efter rituella ceremonier som hållits regelbundet i anslutning till

gånggriften, inte osannolikt vid varje begravning.

Gånggrifternas likartade konstruktion spridd över stora områden i Nordvästeuropa tyder på förekomsten av gemensamma ideologiska och religiösa föreställningsvärldar. Gravarnas strikta orientering i bestämda riktningar visar troligen även på bestämda kosmologiska föreställningar om livet efter döden och dettas förhållande till de olika väderstrecken. Sannolikt kan även gångens orientering mot öst eller sydöst sättas i samband med den stora betydelse som solens uppgång har spelat. Gånggrifternas konstruktion rymmer troligen även andra astronomiska betydelser, ibland utifrån lokala traditioner.

Forskning kring gånggrifterna

Falbygdens gånggrifter har i perioder tilldragit sig stort intresse i den arkeologiska forskningen. En stor mängd inventeringar och undersökningar utfördes under perioden 1860-1910 (bl a Alander 1860-62, Montelius 1873, 1874, 1883, 1910, Hildebrand 1875, Retzius 1899, Lindqvist 1911, Fürst 1911, 1912). Här var många av tidens ledande arkeologer verksamma. Frågeställningarna rörde grundläggande frågor som tidsställning och näringsfång, men också kultur- och rasfrågor var viktiga, och skallmätningar intog en framträdande plats i diskussionen. Under 1900-talet avtog antalet undersökningar markant. Under denna tid utfördes främst inventeringar och restaureringar. Här kan främst Karl-Esaias

Figur 6. Dala 66 avritad av Hilfeling 1788

Sahlströms insatser nämnas (bl a Sahlström 1915a, 1915b, 1932, 1939, 1940). En översikt av materialet från de äldre undersökningarna gavs av Anderbjörk 1932. I början av 1960-talet inledde Carl Cullberg arbeten kring Falbygdens stenålder. Bl a genomfördes två totalundersökningar av gånggrifter, Falköping västra 7 och Valtorp 2 mer känd som Rössbergagånggriften, varav undersökningen av den senare fortfarande är den mest omfattande som gjorts av en gånggrift i området (Cullberg 1961, 1963). I samband med Riksantikvarieämbetets inventering 1960 publicerade Hellman (1963) en sammanfattande översikt.

Från mitten av 1980-talet har det arkeologiska intresset för områdets gånggrifter åter ökat. Lars Blomqvist/Bägerfeldt har utfört fältarbeten och diskuterat gånggrifterna inom ramen för en avhandling (Bägerfeldt 1986, 1987, Blomqvist 1992). Samhället bakom megalitgravarna har diskuterats i några bidrag (bl a Persson 1978, Sjögren 1986a). Falbygdens gånggrifter har också tilldragit sig internationellt intresse och spelat en framträdande roll i flera arbeten av Christopher Tilley (Tilley 1991, 1993, 1996 & 1999).

Gånggriftsprojektet

Projektet "Gånggrifterna i centrala Västergötland och deras bakgrund" inleddes 1985 som ett samarbetsprojekt mellan institutionen för arkeologi i Göteborg och dåvarande Skaraborgs Länsmuseum, i dag Västergötlands museum. Ekonomiskt stöd erhöles främst från Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet. Projektet har utfört dels en rad fältarbeten, dels analyser av material från äldre undersökningar. För sammanfattningar av arbetet, se Sjögren 1995a, 1995b, 1998 & i tryck; Persson och Sjögren 2001).

Hittills har nio gånggrifter varit föremål för undersökning inom projektet. Målet för fältarbetena har varit att undersöka dels depositionerna vid mynningsområdena, dels att gräva snitt genom högarna ner till den neolitiska markytan därunder. Mynningsdepositionerna har, förutom vid Rössberga, inte tidigare blivit undersökta på Falbygden. Högarnas konstruktion och den eventuella förekomsten av olika konstruktionsfaser var likaledes okänd. Markytorna under högarna an-

sågs dessutom kunna ge upplysningar om hur marken använts (boplats, åker, bete) vid tiden för gånggriftsbygget. En målsättning har varit att sprida undersökningarna över olika delar av området för att ge underlag för interna jämförelser av sådant som konstruktionsdetaljer, keramikstil etc. Undersökningar har således bedrivits i Gökhem i väster, i Karleby, Torbjörntorp och Valtorp i centrala Falbygden, i Hångsdala och Valstad i sydöst, samt på Axvalla hed i norr.

En annan viktig målsättning har varit att finna och undersöka boplatser samtida med gånggrifterna. Två delområden har specialinventerats med detta syfte, dels Karleby i centrala Falbygden, dels Hångsdala och Valstad i sydöst. I Karleby har även ett par större grävningar av boplatser genomförts med gott resultat (Persson 1992, Axelsson 1995, Englund & Sjögren 1994).

Gånggriftsprojektet har fått en fortsättning dels i projektet kring bevarande och förmedling, dels inom projektet Kust till kust. Inom det senare pågår bl a analyser av människobenen från fem megalitgravar, en från Bohuslän och övriga från Falbygden. Trots att en del forskning bedrivits under senare år måste sägas att många frågor återstår att besvara. Många nya analyser och fältarbeten skulle behövas, både för att få bättre förståelse av stenåldern och dess människor och för att bättre kunna ta tillvara och skydda fornlämningarna. Några av de mest angelägna insatserna försöker vi beskriva i det avslutande kapitlet i denna skrift.

Äldre restaureringar

I Danmark har under de senaste åren pågått en "Megalitkampanj" i stor skala, initierad av Miljöministeriets Skov- och Naturstyrelse (Andersen & Hansen 1993; Hansen 1993). Huvudsyftet är att säkra och bevara de mest förfallna megalitgravarna. Många danska megalitgravar har blivit undersökta varefter kammare och gånglämnats öppna för vittring och annan åverkan. Ett flertal restaurerades redan kring förra sekelskiftet. Många av dessa har det varit nödvändigt att på nytt åtgärda, inte minst ur säkerhetssynpunkt.

En liknande situation har funnits i Holland. Praktiskt taget alla holländska megalitgravar under-

söktes och tömdes under perioden ca 1900-1930. På grund av vittring och åverkan har ett stort antal av dem måst restaureras under de senare åren, bl a för att göra dem säkra för besökare.

På Falbygden har situationen varit en annan. Vid de äldre undersökningarna har gravarna oftast återfyllts. Det finns dock ett par exempel på motsatsen. Så t ex vid Nils Olofsgårdens gånggrift i N Lundby, som undersöktes av Montelius 1885. Den lämnades då öppen och redan på 1920-talet hade kammarhällarna börjat vika sig inåt kammaren. Då rasrisk och fara för besökare förelåg, företog K-E Sahlström en restaurering av graven 1930. Övriga restaureringar från denna tid är ganska få. De har i de flesta fall föranletts av att någon gjort större ingrepp i fornlämningarna. Detta gäller till exempel Welins återställande av gånggriften vid Ökull (N Lundby 66) och Sahlströms restaurering vid Skattegården i samma socken (N Lundby 38). I båda fallen hade markägarna vid husbyggen skadat fornlämningarna starkt.

Ett större restaureringsprojekt genomfördes av Einar Magnusson och Karl-Esaias Sahlström under åren 1951-52. Det berörde främst gånggrifter och hällkistor inom Falköpings stad, men också några gravar i Gökhem, Torbjörntorp och Karleby. Bakgrunden var att *”stadens fasta fornlämningar äro i ett så vanvårdat skick, att de knappast kunna*

visas för turister utan att draga skam över staden och dess hembygdsvårdare” (skrivelse till stadsfullmäktige i aug. 1950). Staden och riksantikvarieämbetet bidrog med medel, och arbeten kom att utföras vid sammanlagt 17 gånggrifter och 2 hällkistor. De flesta av insatserna bestod i röjning av träd, buskar och sten, igenfyllning av gropar och upprätande av hällar. I några fall gjordes större insatser (Sahlström 1954). Detta är det enda systematiska restaureringsprojekt som genomförts i området. Senare restaureringar av Cullberg och Bägerfeldt har föranletts av arkeologiska undersökningar. En sammanställning av tidigare restaureringsarbeten ges i tabell 1. Under senare år har vissa utvalda gravar vårdats genom den kommunala fornvården, hembygdsföreningar eller enskilda insatser, varigenom växtlighet och skräp röjts undan, och i några fall har skyltar satts upp.

Länsstyrelsen i Västra Götaland utförde hösten 2000 en mindre restaurering av en gånggrift i Karleby socken. Gånggriften, som varit föremål för undersökning under 1800-talets slut, hade delvis rasat samman. För att förhindra ytterligare ras fylldes den del av kammaren som var undersökt med singel.

En av Västergötlands fornminnesförenings grundare, C J Ljungström, omtalar i ett brev ca 1870 till B E Hildebrand att årligen en mängd

Fornlämning	Namn	Typ	Rest. år	Ansvarig
Norra Lundby 66	Ökull	Ggr	1923	S Welin
Falk stad 28	Kyrkerör	Ggr	1928	K-E Sahlström
Norra Lundby 41	Nils Olofsgården	Ggr	1930	K-E Sahlström
Norra Lundby 38	Skattegården	Ggr	1936	K-E Sahlström
Hornborga 22	Ekornavallen	Ggr	1946	K-E Sahlström
Hornborga 31	Girommen	Ggr	1946	K-E Sahlström
Falk stad 11	Trädgårdens gånggrift	Ggr	1951	E Magnusson
Falk stad 18	Gläshall	Ggr	1951	K-E Sahlström & E Magnusson
Falk Västra 2	Nästegården, Bestorp	Ggr	1951	E Magnusson
Falk Västra 4	Drakarör	Ggr	1951	E Magnusson
Falk Västra 5	N Kapellsg., Bestorp	Ggr	1951	E Magnusson
Falk Västra 7	N Kapellsg., Bestorp	Ggr	1951	E Magnusson
Gökhem 72	Hovmansgården	Ggr	1951	E Magnusson
Karleby 57?	Logården	Ggr	1951	E Magnusson
Falk stad 7	Frugårdens ggr	Ggr	1952	E Magnusson
Falk stad 9	Ängshögens S	Ggr	1952	K-E Sahlström & E Magnusson
Falk stad 24		Ggr	1952	E Magnusson
Falk stad 28	Kyrkerör	Ggr	1952	K-E Sahlström
Falk Östra 1	Firse sten	Ggr	1952	E Magnusson
Torbjörntorp 4	Högvalsled	Ggr	1952	E Magnusson
Torbjörntorp 12	Hallabrottet	Ggr	1952	E Magnusson
Valtorp 2	Rössberga	Ggr	1962	C Cullberg
Gökhem 17	Landbogården	Ggr	1987	L Bägerfeldt

Tabell 1. Översikt över de gånggrifter som blivit restaurerade.

Hoten mot gånggrifterna

gånggrifter och hållkistor förstörs och tillägger: ”Få bönderna leva som de i sin snikenhet efter jordlapparna vilja, skall inom 10 år Falbygden icke ega en enda sten kvar på grifteplats” (citater efter VFT 1944:28).

Med erfarenhet från området kan man säga att Ljungströms farhågor inte besannats. Ett 30-tal gånggrifter kan beläggas ha borttagits helt, de flesta under 1800-talets andra del. Därefter tycks de stora ingreppen ha avstannat. Orsaken till detta ligger troligen till stor del i den ekonomiska utvecklingen; ca 1910 var den odlade markens yta som störst och har därefter minskat starkt även i odlingsbygder som Falbygden. Totalt kan andelen helt borttagna gånggrifter uppskattas till 10-15 %, vilket vid internationell jämförelse är en mycket låg siffra. I områden som Tyskland och Danmark är proportionerna omvända, endast ca 10 % av gravarna är bevarade idag. *Med andra ord har vi i Falbygden ett i europeiskt perspektiv unikt välbevarat megalitgravslandskap.* Trots detta finns en rad hot mot gravarna. Falbygdens gånggrifter ligger till stor del i ett landskap präglat av intensivt jordbruk. Många ligger dessutom på eller intill åkermark, i vissa fall också helt i anslutning till nutida bebyggelse. Vi känner till flera fall där gånggrifternas hög successivt bortodlas och där konstruktionen efter hand ger vika och faller isär. I vissa fall kan man plocka skelettdelar ur rester av kammare och gång. Ett pedagogiskt problem är ofta att

göra markägare uppmärksamma på att gånggrifternas inte endast består av en stenkammarkonstruktion utan även innefattar ganska komplexa högkonstruktioner inte sällan med kantkedjor o.s.v. Denna bristande kunskap om monumentens uppbyggnad leder till allt för närgången upplöjning med markerosion som följd. Även den kreaturshållningen har noterats kunna medföra skador på gravanläggningar.

Att skadegörelse fortfarande förekommer är en gånggrift i Segerstads sn (Segerstad 41) ett exempel på. Den beskrevs vid inventeringen 1960 och hade då en 7x1,3 m stor kammare, 4 m lång gång och omgavs av en hög med 14 m diameter. Vid nästa inventering 1984 var fornlämningen spårlost försvunnen och området uppodlat.

Skadeinventeringen

Vid skadeinventeringen har gånggrifternas tillstånd bedömts efter bevarandegrad, tillgänglighet och hotbild. Skador på kammare/gång, hög och mynningsområde har särskilts och bedömts i en skala från 1 till 3, där 1 är lätta, 2 medelsvåra och 3 är svåra skador. En uppdelning har gjorts mellan vilka skador som kan anses vara pågående, d.v.s skador som tillfogats lämningen med viss regelbundenhet och de skador som är att betrakta som avslutade d.v.s skador som tillfogats lämningen tidigare men nu inte återupprepas.

Figur 7. De flesta gånggrifter ligger i åkermark och utsätts årligen för odlingskador. Slöta 10 är ett exempel på en gånggrift som ligger i åkermark, här fotograferad 1996 dvs innan den upplöjning som företogs 1999. Foto Tony Axelsson

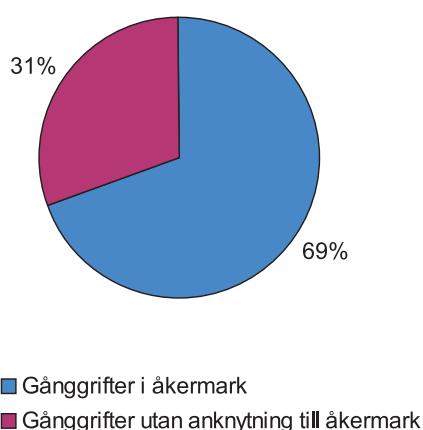

Figur 8. Gånggriften Bu stenar, Stenstorp 13, avtecknades av C G G Hilfeling 1797. Hans teckning kan jämföras med gravens utseende vid inventeringen 1998 (foto Karl-Göran Sjögren). Genom odling har större delen av gången och den omgivande högen försvunnit. En stengårdsgård har dragits över kammaren, vilket bidragit till att denna bevarats.

Vittringens effekter på kammarens hällar har inte studerats speciellt vid den nu utförda inventeringen, men i några fall har den varit uppenbar. Det gäller till exempel takblocken vid Slutarpsdösen (Kinneved 21) och vid Girommen på Ekornavallen.

Skadornas art och omfattning varierar starkt. I figur 15 – 17 visas skadornas orsaker för de gravar som har medelsvåra och svåra skador.

För kammarens och gångens del dominerar typen

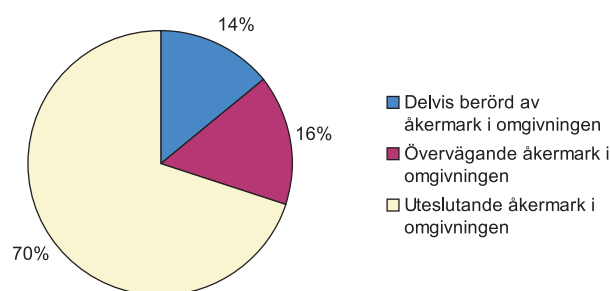
Figur 9. Fördelning av gånggrifter i åkermark respektive gånggrifter utan anknäytning till åkermark.

övriga skador helt. Till största delen utgörs dessa av borttagna takblock och sidohällar samt av urgrävningar i kammaren. Som framgår är detta en äldre typ av skador, som har minskat starkt. Pågående åverkan på kammare är jämförelsevis ovanligt. För övrigt finns även ett mindre antal gravar som har vittringsskador eller där rasrisk föreligger.

Skadorna på högen är till övervägande delen resultatet av odling. Detta gäller både avslutade och pågående skador. I de flesta fallen utgörs de av pågående plöjning in på högens kant, varigenom denna successivt eroderas ner. I ganska många fall har plöjningen lett till att större delen av högen försvunnit, och plöjningen kan då gå ända in till kammaren. Som exempel kan nämnas gånggriften vid Fiskargården i Varnhem, vars hög uppmättes till 23 m diameter 1871 av Hans Hildebrand. Vid besöket 1996 hade högen reducerats till 14 m diameter. Mycket vanligt är också

att röjningssten från åkrarna läggs upp på gånggrifterna. Detta problem tycks snarast ha förvärrats under senare år på grund av mekaniseringen av jordbruket. I många fall leder detta till att fornlämningarna helt förlorar sin karaktär och bara framstår som oformliga stenhögar.

Utifrån skadeinventeringen är det möjligt att konstatera att ett flertal skadetyper hör samman med olika slag av jordbruks aktiviteter och att de gånggrifter som ligger i anslutning till åkermark är särskilt utsatta. Totalt är det ca 69 procent av gånggrifterna vars omgivning utgörs av åkermark, se figur 9.

Figur 10. Fördelning av de gånggrifter som ligger i anslutning till åkermark på skalan 1 till 3, (1 delvis åkermark i omgivningen, 2 övervägande åkermark i omgivningen, 3 uteslutande åkermark i omgivningen).

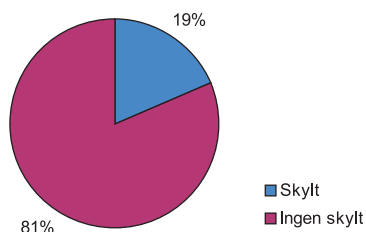
Vid inventeringstillfällena har omgivningen kategoriserats genom markanvändningen invid de enskilda anläggningarna. Denna kategorisering har gjorts i en skala från 1 till 3 så att summan av de olika kategorierna blir 3. I figur 9 återges fördelningen av gånggrifter i åkermark respektive gånggrifter utan anknäytning till åkermark. Figur 10 visar hur gånggrifterna placerat sig på skalan 1-3.

Ett annat problem är den i många fall kraftiga överväxningen av gravarna med buskar och träd. Trädens rötter kan ge stora skador på konstruktionen. Detta problem har dock minskat under de senaste

åren som följd av de bidrag som ges till att hålla landskapet öppet. Kategorin övriga skador innefattar för högarnas del främst grävda gropar, ofta i äldre tid. Både täktgropar och potatisgropar förekommer. Sådan åverkan är nu förtiden ganska ovanlig. Dessutom har en hel del gravar skadats genom avschaktningar i samband med byggnationer av olika slag. Också denna typ av skador är numera ovanlig.

Även mynningsområdena hotas främst genom plöjning. I motsats till övriga skadetyper är de pågående skadorna mer vanliga än de avslutade. Mynningsområdena är sämre skyddade än övriga delar av fornlämningarna då de endast täcks av tunna stenpackningar. Ofta är heller inte markägarna medvetna om att ett känsligt område sträcker sig 5–10 m ut från gångmynningen.

Som nämndes ovan är många gånggrifter beväxta med träd och buskar, vars rötter orsakar skador. Omfattningen av dessa skador är svår att bedöma. Vid inventeringen har 125 gravar, dvs ungefär hälften av de besökta, visat sig vara beväxta med träd. Av dessa var 38 stycken starkt överväxta. Då trädrotterna tränger ner i kamrarna kan de förskjuta stenblock och hållar men också leda ner surt ytvatten i marken. Vi har också noterat om gånggrifterna är skyltade eller inte. Vår bedömning är att skyltade gånggrifter åtnjuter ett större skydd än de som inte skyltats. I figur 11 återges andelen skyltade respektive icke skyltade gånggrifter.

Figur 11. Andelen skyltade respektive icke skyltade gånggrifter.

Några exempel på hot och skador

Borttagning och överplöjning

Som nämndes ovan har ett antal gånggrifter tagits bort helt, främst i äldre tid. Minst ett 30-tal borttagningar är kända. Det kan dock röra sig om fler, då säkert inte alla blivit registrerade. Det finns också ett tiotal fyndplatser för människoben i plöjd mark, som kan misstänkas vara platser för borttagna gravar.

Ett exempel på en sådan plats var gravarna vid Frälsegården i Gökhem (Gökhem 94:1 och 94:2). De syns idag som svaga kullar i åkern. Enligt uppgifter till Hilding Svensson 1926 hade två megalitgravar tagits bort, den ena strax efter sekelskiftet och den andra på 1870-talet. 1997 besökte Gunnar Creutz platsen och fann då i ploglagret en ansenlig mängd människoben. Vart och ett av benen mättes in och en plottning av fynden visade att de fanns inom två begränsade områden om ca 6 x 2 meter.

För att få en uppfattning om hur mycket av anläggningarna som kan finnas bevarat genomfördes här en provundersökning i augusti 1999 (Axelsson 2000). Den ena graven visade sig nästan helt bortodlad. Vid den andra kunde däremot påvisas bevarade konstruktions- och kammarrester. Under ploglagret framtoogs ett benlager som uppskattades till 6-7 m x 2-2,5 m storlek. Då det primära målet var att avgränsa lämningen grävdes endast en mycket liten del ut. Utifrån de provrutor som grävdes uppskattades benlagrets tjocklek till 0,25-0,30 m. Vid undersökningen 1999 framkom ca 3000 människobensfragment. Fyndmaterialet i övrigt utgjordes av djurben (hund, tjäder, rådjur), artefakter i ben och flinta samt drygt 40 bärnstenspärlor.

Vid undersökningen 2001 konstaterades att endast två kalkhällar återstod av kammarväggarna. Den ena av dessa fanns i kammarens västsida, den andra var en mindre rest av en kalkhäll påträffades i norra gaveln. I gången påträffades två stående kalkhällar hörande till gångväggarna. Övriga sidostenar i kammare och gång var alla uppdragna. Deras lägen kunde dock till stor del rekonstrueras, då platser för uppdragna sidostenar framträdde som områden med löst kalkflis-material.

På sammanlagt 8-9 platser i kammar- och gångväggarnas sträckning kunde rester av kallmur av skifferplattor påvisas. Kallmurskonstruktioner har i äldre forskning blivit föga uppmärksammade, och har ibland ansetts ej förekomma på Falbygden (Anderbjörck 1932:6). Vid undersökningen av Hjelmars rör i Falköping påträffades dock kallmur av skiffer, både enkel och dubbel, av sådan typ som kan antas ha funnits vid Frälsegården (Axelsson & Persson 1995, 1999, Persson & Sjögren 2001).

Med utgångspunkt från konstruktionsresterna kan kammarens och gångens storlek och form rekonstrueras i sina huvuddrag. Kammaren tycks inte ha varit helt rektangulär utan dess båda långsidor har varit något svängda så att den smalnar av mot gavlarna. Detta är en kammarform som är relativt vanlig i området (Persson & Sjögren 2001).

Huvudmassan av fynden, ca 10 000 fragment, består av människo- och djurben. Dessa är föremål för osteologisk analys av Torbjörn Ahlström och redovisas i ett kommande arbete.

Dessutom förekom ett begränsat antal artefakter av olika material: ben, horn, flinta, kvarts, keramik, metall, glas och porslin.

Undersökningarna av Gökhem 94, finns beskrivna av Axelsson (2000) och Axelsson & Sjögren (2001).

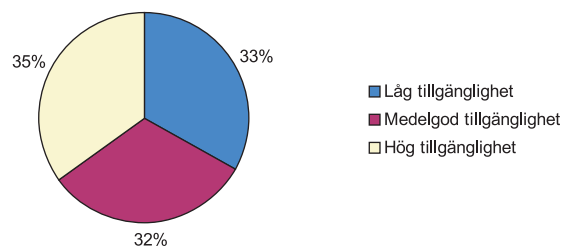
Plöjning kring högen

Detta är en av de vanligaste typerna av pågående skador. Ett extremt exempel är Kinneved 13. Kammaren är ca 7x3 m och till stor del täckt av odlingssten. Högen är nästan helt bortplöjd och människoben kan plockas i kanten. Fornlämningen rapporterades som kraftigt skadad 1983, bl a ska marknivån ha sänkts påtagligt genom bortodling runt graven. Denna var även 1929 i mycket dåligt skick och av Melin svårbedömd som gånggrift ("stenåldersgrav"). Stensättningen anges till 7 m i diameter både 1929, 1960 och 1984. Även om marknivån har sänkts i sen tid är skadorna uppkomna i huvudsak före 1929. Ett annat exempel på kraftig kringplöjning är Dimbo 45 som redovisas i figur 19.

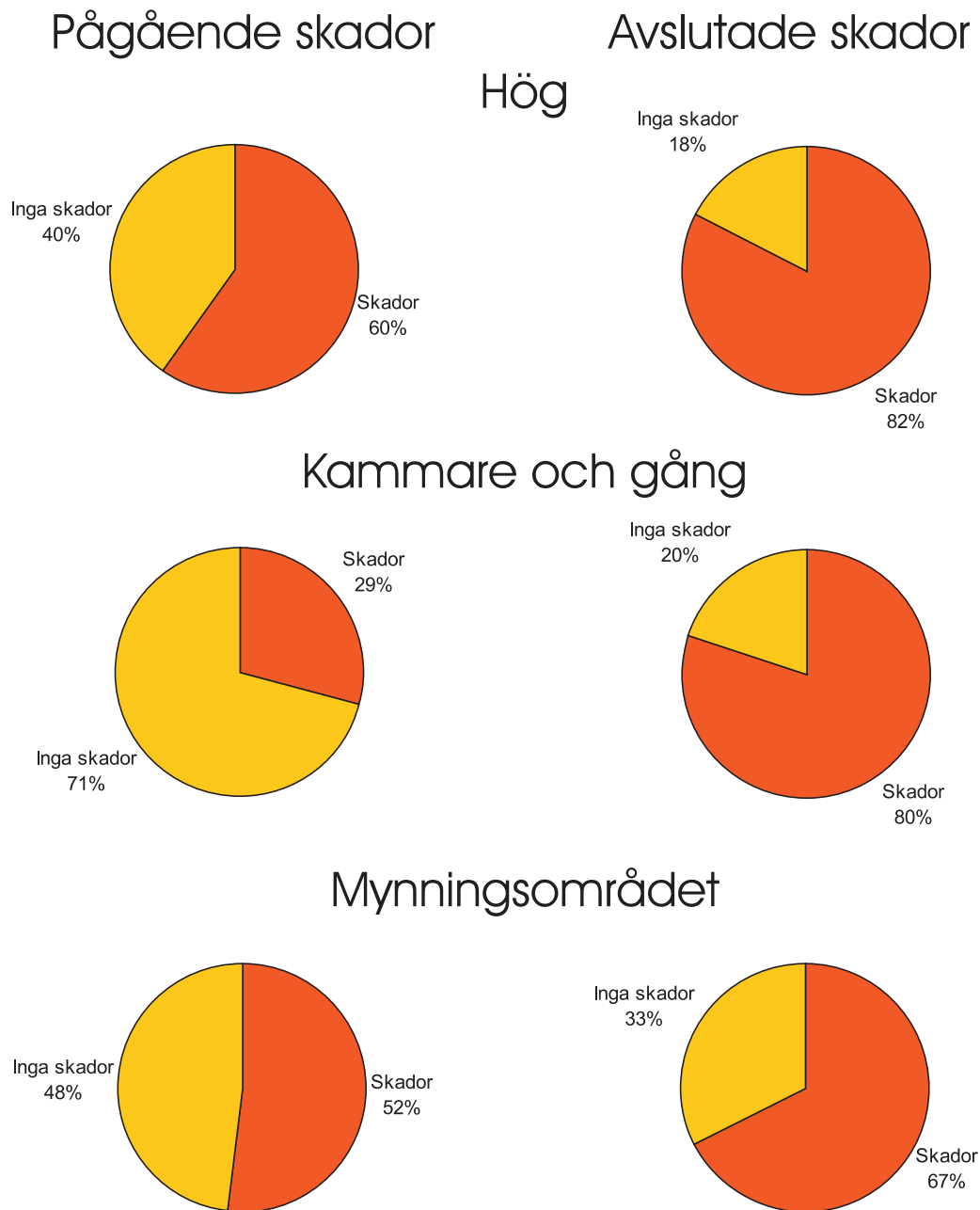
Pålagd sten

Att gånggrifter används som upplagsplats för sten och annat skräp är tyvärr mycket vanligt. Gånggriften Valtorp 3, strax söder om Rössbergagånggriften, är ett exempel. Den äldsta detaljerade beskrivningen härrör från Alander 1860. En torpstuga hade då nyligen uppförts på graven och gånggriften var i stort sett demolerad. Alander beskriver hur han 1859 kunde "tydligt se grafvens särskilda delar samt fann äfven människoben i ruinerna". Efter att ägaren till Rössberga gård hade ålagts att riva torpet, har stora mängder sten lagts upp på graven, så att den nu är helt övertäckt och oigenkännlig som fornlämning. I figur 20 visas Åsle 21 som är ett annat exempel på hur vissa gånggrifter kommit att övertäckas av odlingssten.

Vi har också inom ramen för skadeinventeringen valt att på skalan 1 till 3 kategorisera lämningens tillgänglighet. Huruvida en lämning är lättillgänglig eller inte, har inget direkt att göra med lämningens skadesituation men är i en diskussion kring förmedling av högsta vikt. I figur 12 återges graden av tillgänglighet på skalan 1 – 3.

Figur 12. Graden av tillgänglighet, (1 låg tillgänglighet, 2 medelgod tillgänglighet, 3 hög tillgänglighet).

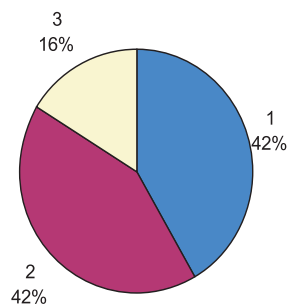
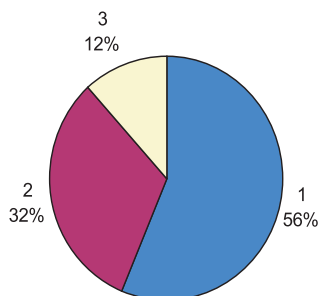

Figur 13. Skadornas fördelning på olika delar av gånggrifterna och i vilken grad de kan anses **pågående**, dvs skador som tillfogas lämningen med viss regelbundenhet eller **avslutade**, dvs skador som tillfogats lämningen tidigare men nu inte återupprepas.

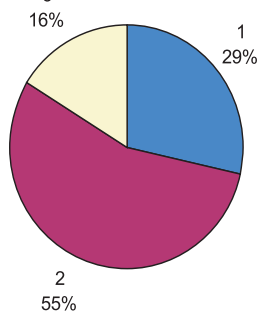
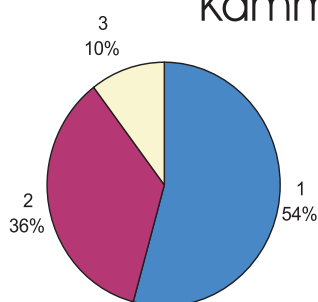
Pågående skador

Avslutade skador

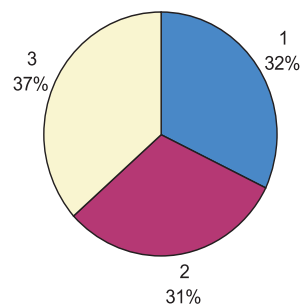
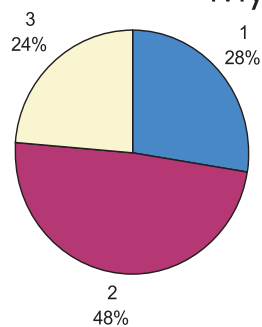
Hög

Kammare och gång

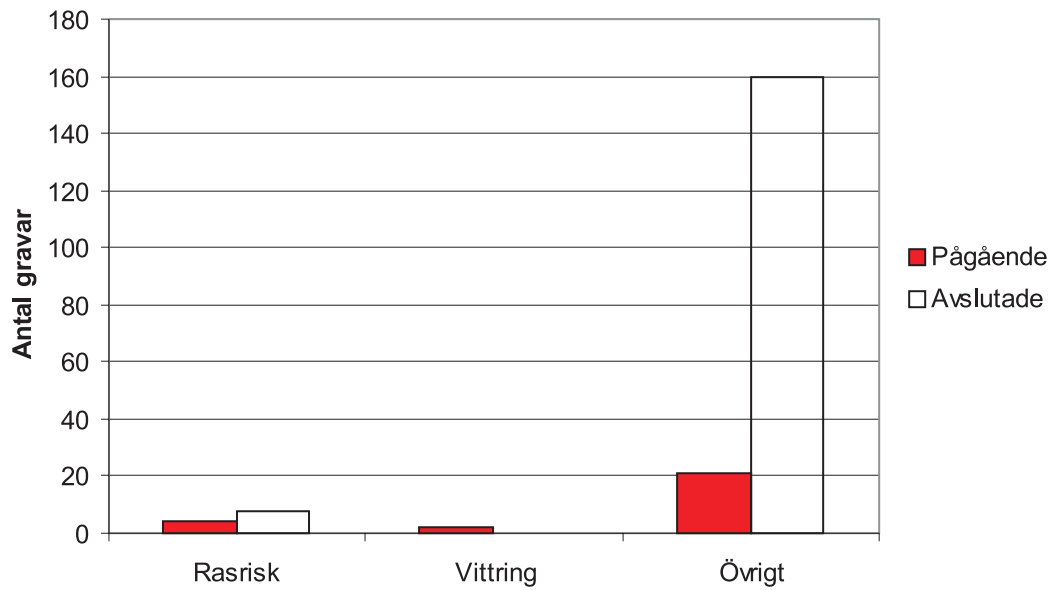

Mynningsområdet

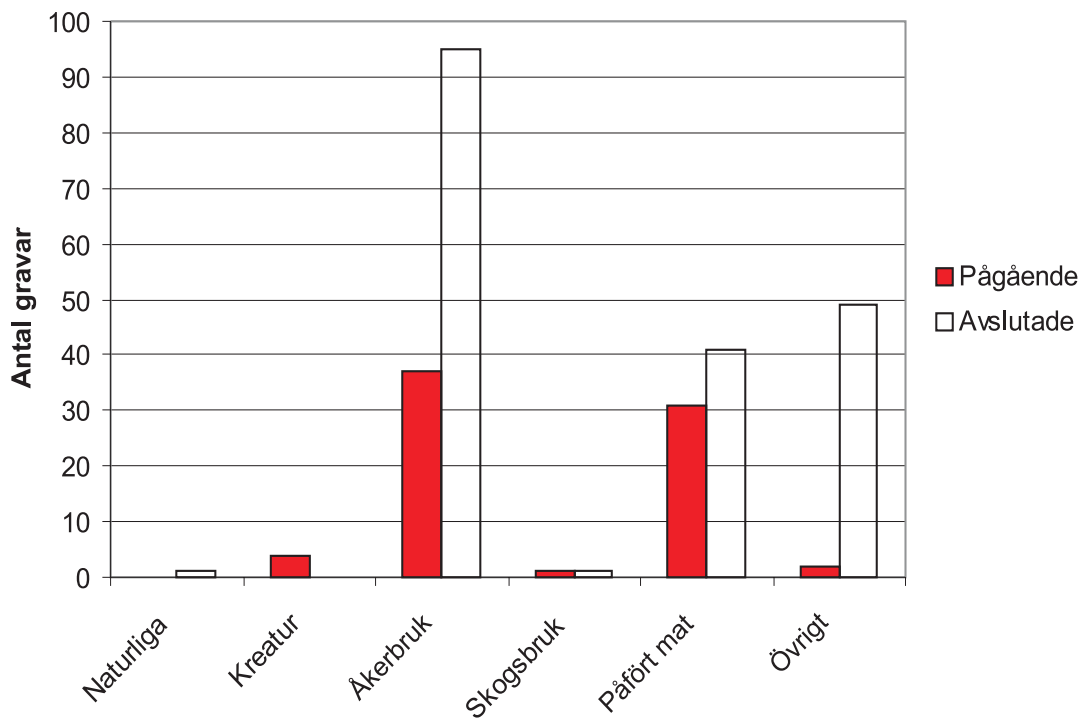

Figur 14. Graden av skador fördelat på olika delar av de skadade gånggrifterna. Uppdelat på **pågående**, dvs skador som tillfogas lämningen med viss regelbundenhet eller **avslutade**, dvs skador som tillfogats lämningen tidigare men nu inte återupprepas.

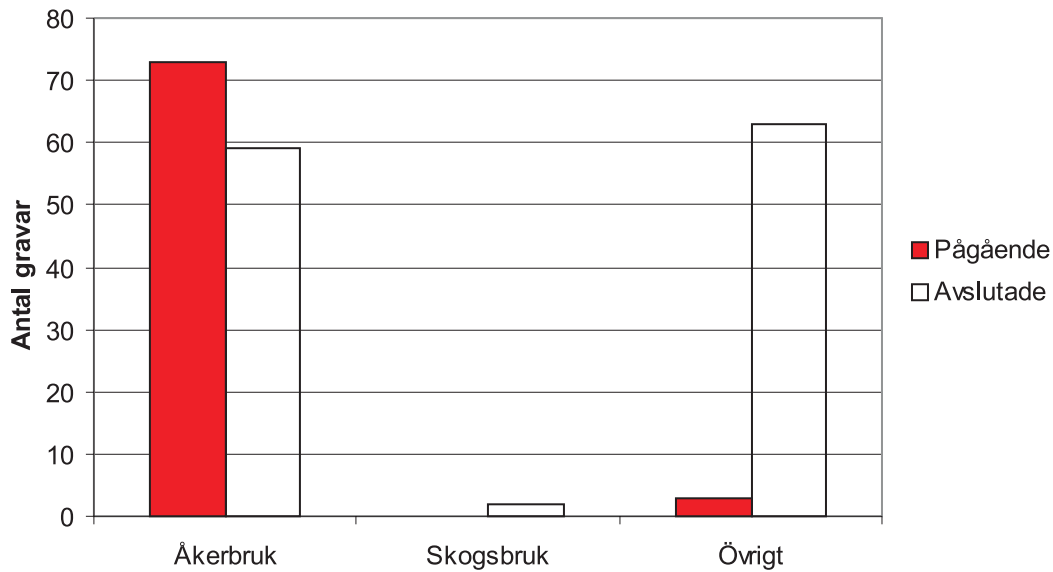
1-3 anger olika grad av skador. 1 = små, 2 = medelstora och 3 = stora skador.

Figur 15. Medelsvåra och svåra skadetyper på kammare och gång. Skador på grund av vegetation ej inräknade.

Figur 16. Medelsvåra och svåra skadetyper på högarna. Skador på grund av vegetation ej inräknade.

Figur 17. Medelsvåra och svåra skadetyper på mynningsområdena. Skador på grund av vegetation ej inräknade.

Figur 18. Undersökningen vid Gökhem 94:1 i augusti 1999. Efter borttagning av matjordsskiktet framkom den bevarade fyllningen i gravkammaren. De flesta av kammarens och gångens vägg-hällar var dock borttagna. Foto Tony Axelsson

Skadeinventeringen – en slutsats

Sammanfattningsvis kan sägas att praktiskt taget alla gånggrifter uppvisar någon form av skada. Skadornas omfattning sammanfattas i figur 13 och 14. Det framgår att mynningsområdena är mest utsatta. 72 procent av de pågående skadorna är här av grad 2–3. Något mindre starkt skadade är högen och kammaren/gången. Det kan också noteras att antalet pågående skador, dvs skador som tillfogas lämningen med viss regelbundenhet, är klart färre än de avslutade, dvs skador som tillfogats lämningen tidigare men nu inte återupprepas. Främst gäller detta kammare och gång, som tydligt skiljer ut sig från hög och mynningsområde. Drygt hälften av de senare uppvisar någon form av pågående förstörelse, vilket trots förbättringen gentemot de avslutade skadorna får anses vara en alltför hög siffra. De avslutade skadorna är inte mycket att göra åt men de fyller en viktig funktion som pedagogiska exempel på vad som kan hända.

Det som idag bör motverkas är de pågående skadorna. Det är i huvudsak högen och mynningsområdet som är utsatta för skador kontinuerligt. De flesta av dessa skador är odlingsrelaterade, dvs det rör sig om aktiviteter som är starkt förknippade med åkerbruket. Den vanligaste skadetyper för mynningsområdet är plöjning. I mynningsområdet finns rester efter de ritua-

ler som utförts utanför gånggriften. Dessa rester är oerhört värdefulla ur ett vetenskapligt perspektiv och plöjningen över dessa områden borde därför begränsas.

Skadorna på högen härrör också från odlingsrelaterade verksamheter. Det rör sig i huvudsak om två skild skadetyper, plöjning och övertäckning. Den förra är en del av samma problem som finns för mynningsområdet. Vi har på ett flertal platser kunnat notera att man regelbundet väljer att skala av någon decimeter av högens kant. Ett sådant beteende ger inga tydliga skador i det korta perspektivet men inom 20-50 år kommer stora delar av högen att ha försvunnit. Rent pedagogiskt är det sannolikt lättare att upplysa om det felaktiga i att göra åverkan på högen än att påtala de skador som tillförs mynningsområdet. Om man lyckas flytta ut plöjningen ett antal meter från högen skulle också mynningsområdet få ett delvis bättre skydd.

En annan vanlig skadetyper på högen är övertäckning eller påförsel av odlingssten. Den fysiska skadan av detta är liten, dvs mycket sällan leder detta till att konstruktionen skadas direkt. Faran med att lämningen övertäcks ligger i att upplevelsevärdena förstörs då synintrycket störs av stora mängder påförd sten. Av detta följer en fara att lämningen i folks medvetande transformeras från

Figur 19. Den starkt kringplöjda gånggriften Dimbo 45. Foto Tony Axelsson

Figur 20. Gånggriften Åsle 21 ser nu mest ut som en vanlig stenhög. Foto Tony Axelsson

att ha varit en gånggrift till att endast vara en stenhög- och en sådan försvinner mycket ”lättare”. Det är därför viktigt att understryka att trots att lämningarna sällan tar skada fysiskt är detta en form av skadegörelse som bör tas på allvar.

Andra skador på lämningarna är de vegetationsrelaterade. Denna grupp är svår bedömd. Vi vet erfarenhetsmässigt att fornlämningar kan ta stor skada av exempelvis rötter. Problemet med vegetationen går i vågor och styrs delvis av olika stödprogram för landskapets öppethållande. Vi har i enskilda fall noterat att det efter vår inventering utförts betydande uppröjningsåtgärder. Om vi jämför de två inventerings tillfällena är det dock endast en marginell skillnad mellan dem.

De skadetyper som vi valt att redovisa är de som betraktas som mest angelägna att motverka. Det finns självklart i enskilda fall ett otal andra typer av skador, vilka dock inte direkt kan motverkas med övergripande insatser.

I rapportens avslutande del presenteras en rad olika åtgärder för att förhindra fortsatt skadegörelse. Det är viktigt att man på bred front och i olika samman-

hang försöker lyfta fram gånggrifterna som värdefulla och viktiga element i landskapet och vår historia. Ett nyckelord i det sammanhanget är medvetandegöra, dvs att på olika sätt informera om och föra fram den kunskap kring gånggrifterna som finns idag. Det är också viktigt att ytterligare fördjupa kunskapen kring vissa angelägna frågeställningar. Denna kunskap får dock inte stanna hos de enskilda forskarna eller antikvarierna utan måste föras ut till bl.a. berörda kommuner så att den också kan bidra till att gånggrifterna kan komma att ses som en tillgång, inte bara för kultur- och turismsektorn, utan även för berörda stadsplanerare.

Fem intressanta gånggriftsmiljöer

Nedan ska vissa miljöer presenteras, som vi anser innehåller särskilda kvalitéer. De bedöms som väl lämpade att använda vid förmedling av kulturhistoriska och arkeologiska kunskaper och upplevelsevärden.

Falköping (Falköping 3 och 4)

Falköpings stadslandskap inrymmer på ett unikt sätt ett stort antal megalitgravar inom tätbebyggt område. Totalt kan idag 15 gånggrifter identifieras och de utgör i många fall centrala inslag i stadsbilden, tex. i stadsparken och längs med flera gator, men flera är också dolda av murar, hus och trädgårdsanläggningar.

Gånggrifternas utsatthet i stadsmiljön har också varit orsaken till att många restaureringar har gjorts under 1900-talet. I vissa fall har då mindre undersökningar ägt rum samtidigt som gravarna ofta har fått anpassas till gatumiljön tex. vad gäller högens storlek och form.

Vid Åttagården i östra utkanten av Falköping finns, trots omgivande urbana karaktär, en tämligen välbevarad grupp gånggrifter. Dessa utgörs främst av gånggrifterna Falköping nr 3 och 4 och en bit därifrån den mer otillgängliga nr 1 och den numera borttagna nr 25 samt hällkistan nr 5. Gånggrifternas placering i landskapet följer ett för Falbygden karaktäristiskt mönster vanligtvis nära kanten av plataer och avsatser. Ett liknande mönster som Falköping nr 3, 4 och 5 bildar återfinns även i tex. Karleby och Gökhem.

Gånggriften Falköping nr 3 benämns ofta Hjälmarars rör. Graven ligger idag på ett krön av en flack moränhöjd i gräsbeväxt parkområde intill en gatukorsning. Gånggriften ligger i en hög med 22 meters diameter och 1 meters höjd. Kammaren är något oregelbunden invändigt, 5,6 x 2,5 meter stor, och uppbyggd av åtta stenblock. På kammaren är tre takblock av gnejs. Av gången som är cirka 6 meter lång syns nyckelstenen av gnejs,

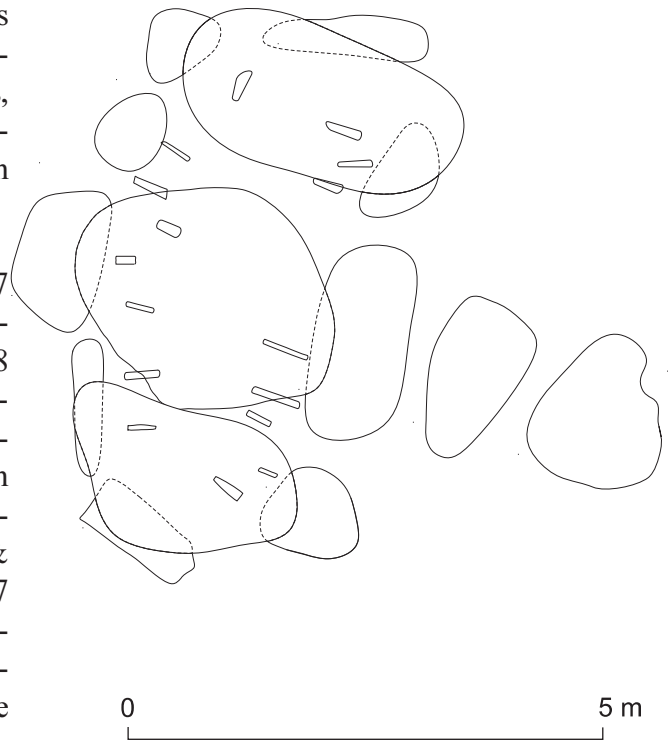

Figur 21. Utsnitt ur ortofoto 8D0d. De i texten nämnda fornlämningarna är markerade.

2x0,8 meter stor och därtill två gnejsblock. Högens yta är tämligen ojämn och har troligen varit överodlad. Möjligen har en ursprunglig mitthög funnits, cirka 10 meter diameter och 0,5 meter hög. Högens kanter är kringskurva av gammal odling och den bör ha varit något större.

Gånggriften har omnämnts så tidigt som 1747 av Linné och även av Hilfeling 1788. Kammaren är genomgrävd vid en undersökning 1868 av riksantikvarien Bror Emil Hildebrand. Av fynden i kammaren kan förutom skelettfynd nämnas flintspån samt bärnstenspärlor. Kammaren genomgrävdes på nytt 1995 och 1998 (Axelsson & Persson 1995 & 1998; Axelsson & Strinnholm 1995), och totalt har minst 137 identifierbara bärnstenspärlor hittats. Undersökningarna påvisade även att kammaren varit indelad i minst 16 sektioner genom stående kalkstenshällar. Vid bägge tillfällena fylldes kammaren igen efter undersökningen. Gången är troligen ej helt genomgrävd. I mynningsområdet som undersöktes 1994 förekom sedvanliga fynd av trattbägarkeramik och flinta samt brända ben (Strinnholm 1995; Axelsson & Strinnholm 1995). Vid undersökningen framkom även minst fyra sekundärgravar i själva högen. Gravarna är från brons- och järnålder och visar på gånggrifternas fortsatta betydelse genom hela förhistorien som rituella minnesmärken.

Gånggriften Falköping nr 4, Åttagårdens gång-

Figur 22. Plan över gånggriften Hjälmars rör (Falköping nr 3)

grift, ligger cirka 100 meter söder om "Hjälmars rör", i samma gräsbeväxta parkområde. Gånggriftens hög är nu cirka 15 meter i diameter och 0,9 meter hög. Kammaren, 3,1x2,0 meter stor, är närmast oval invändigt. I väggarna är minst 11 kantställda hällar eller stenar av gråsten. Över kammarens södra del vilar ett takblock av gnejs. Gången är efter vad som är synligt 4,5 meter lång och har minst sex väggstenar. Även om några tak-

Figur 23. Hjälmars rör vid inventeringen 1996. Foto Per Persson

block verkar ha flyttats i samband med undersökningen 1868 så syns idag nyckelstenen som enda gångtakblock och ytterligare två kammartakblock av gnejs.

Av tidigare odling i området märks en del odlingssten och att högens kanter är helt kringodlade och möjligen även överodlade i äldre tid. Kammaren är utgrävd av riksantikvarie Bror Emil Hildebrand 1868 men återfylld. Odlingssten har tagits bort från gånggriftens hög i samband med vårdinsatser på 1950-talet.

I Åttagårdens omgivning ligger flera undersökta megalitgravar. Hällkistan Falköping nr 5:2 ligger cirka 130 meter sydväst om gånggriften Falköping nr 4. Den undersöktes 1973 varvid framkom bl.a. en flintdolk och ett rikhaltigt benmaterial från minst 30 individer varav, 12 barn (Weiler 1977)

Gånggriften Falköping nr 25 låg cirka 120 meter västnordväst om hällkistan Falköping nr 5:2.

Den sedan tidigare mycket skadade gånggriften undersöktes och togs bort 1970. Enstaka hållar till gång och kammare framkom samt keramik, brända ben och flinta, dvs rester efter offerdepositioner framför mynningen (Åhman 1975).

Cirka 200 meter östsydöst om Falköping nr 4 (Åttagårdens gånggrift) ligger på Falköpings flygplats den delvis undersökta och övertäckta gånggriften Falköping nr 1. På grund av flygfältet är den svårtillgänglig även om den är skyltad. Högen har ursprungligen varit en stensättning. Den är idag helt gräsbevuxen vilket är ett resultat av den påförsel av jord som utfördes vid flygplatsbygget efter avslutad undersökning. Stensättningen som är 20-22 meter i diameter och 0,2-0,3 meter hög har därigenom blivit högliknande och kammaren är fylld med jord upp till ca 10 cm från toppen på kammarstenarna. Av kammaren syns 11 hållar av främst kalksten, längden är oviss men minst 7 meter. Av gången syns fem kalkstenshållar och den har en synlig längd av 6 meter.

Figur 24 . Foto vid från undersökningen av Hjelmars rör 1998. I förgrunden intervjuas Per Persson av Nova. I bakgrunden förbereds lyftet av det 7 ton tunga södra takblocket. Foto Gunnar Creutz

Figur25. Keramikskärva som återfanns vid undersökningen av Hjelmars rör 1998. (Foto Tony Axelsson)

Figur 26. En dubbeleggad yxa av bärnsten som återfanns vid undersökningen av Hjelmars rör 1995. (Foto Tony Axelsson)

Gökhem (Gökhem 70,71 och 72)

Nedanför Mössebergs södra och västra sida vidtar Gökhems socken. Här finns sammanlagt 22 gånggrifter. Socknen följer i stort kalkstensavsatsen även om berggrunden här är överlagrad av ofta upp till 20 meter kalkhaltig morän. Längs västsidan ligger 11 stycken gånggrifter mer eller mindre på linje längs kalkstensplatån. I den södra delen av socknen finns åtta gånggrifter samlade i mindre grupper.

Strax norr och nordöst om den markanta Odenskullen ligger Kallamossen, en idag nästan helt torrlagd torvmark, vilken även sent i historisk tid har haft en öppen vattenyta. En väl sammanhållen miljö med tre gånggrifter ligger inom ca 500 meters avstånd från Odenskulle. Ytterligare två megaliter (nr 94:1 och 94:2) har legat ca 500

m åt nordnordväst men är borttagna i slutet av 1800-talet.

Området ligger i nära anslutning till större väg till Odensberg och är därigenom lättillgängligt. Gånggrifterna ligger i ett vackert och relativt småskaligt odlingslandskap. Den visuella kontakten med Odens kulle å ena sidan och Mössebergs sydsluttning å den andra förstärker intrycket att gånggrifternas placering är avsedd att samspela med landskapets karakteristiska kännemärken.

Gånggriften Gökhem 72 möter besökaren först. Den ligger på en avsats i SÖ-sluttning i kanten av en åker tillhörande Hovmångårdens ägor, endast ca 10 meter väster om landsvägen. Hilding Svensson beskriver lämningen 1930 som "I hög-

Figur 27. Utsnitt ur ortofoto 8D0c. De i texten omnämnda fornlämningarna är markerade.

sta grad kringodlad och med raka, delvis murade kanter mot åkern, gångens sidostenar och kammaren står helt fristående". 1951 restaureras gånggriften av tandläkare E. Magnusson. Högen uppges efter restaureringen vara 10-12 meter i diameter vilket vid 1984 års inventering minskat till endast 7 meter (Svensson 1930, ATA 5210/51).

Gånggriften är idag belägen i en stensättning som är 7 meter i diameter och 0,3 meter hög. Kammaren är 5x3 meter. Långsidorna har sju kalkstens- och gnejshällar. Gavlarna har var sina två gavelhällar av granit. Gången som består av sju kalkstens- och gnejshällar leder från östra långsidan och är cirka 5 meter lång och 1 meter bred. Vid gångens anslutning till kammaren är nyckelstenen av granit, 1 meter lång, 0,8 meter bred och 0,5 meter tjock. Inga takhällar finns på varken kammare eller gång och hela kammaren och gången är därför blottade.

Gånggriften är beväxt med lövsly och i behov av återkommande vårdinsatser. Den har tidigare varit skyltad av hembygdsföreningen.

Ca 150 meter åt nordnordväst ligger den i området mest monumentala och kanske mest intres-

santa gånggriften, nummer 71, kallad "Grava-backen". Hilding Svensson bedömde graven 1930 som "Falbygdens ståtligaste och mest välbevarade (orörda) gånggrift"; något som får anses gälla även idag trots att också denna grav har utsatts för åverkan. 1924 byggdes en jordkällare i högens sydsida och i samband därmed påträffades "vid grävning kring det ena (tak-) blocket på ett par spadtags djup åtskilliga ben troligen av människa samt stora klor" (Svensson 1930). Grävningen avslutades efter benvynden och gånggriften återställdes. Därefter har graven ej utsatts för någon synlig åverkan.

Gånggriften ligger idag på betesmark (före detta åkerimpediment) på en avsats i Mössebergs sydsluttning. Gånggriften omges av en gräsbeväxt hög som är 20 meter i diameter och 1-2 meter hög. Runt om syns rester av en kantkedja. Av gånggriftens kammare syns endast två takhällar av granit samt nyckelstenen. På högens sydsida återfinns jordkällaren från 1924. Gånggriften är i övrigt helt dold och verkar vara mycket välbevarad. Delar av högen och mynningsområdet undersöktes 1985-86. Undersökningen påvisade spår efter rituella depositioner av djurben, keramik och flinta utanför gångmynningen. Dessutom visade schakt genom högen att gånggriften

Figur 28. Gånggriften Gökhem 72 vid inventeringen 1996. Foto Tony Axelsson.

uppförts ovanpå ett äldre neolitiskt kulturlager. Vid gångmynningen kunde även fasadhällar av sandsten samt en meterbred golvläggning av kalkstensplattor på utsidan av fasadhällarna dokumenteras. Dessa plattor kunde dateras till cirka 2800 f.Kr. och exemplifierar hur gånggriften byggdes om långt efter uppförandefasen. Gravens uppförande har troligen skett cirka 500 år tidigare, alltså kring 3400-3300 f.Kr. vilket stöds av keramikfynden från mynningsområdet. Genom undersökningen kunde gångens längd mätas till 6 meter med riktning på 125 grader.(Bågenholm et.al. 1993)

Cirka 100 meter åt nordost ligger gånggriften Gökhem nr 70 som av folktraditionen kallas "Altarstenen". Denna grav skiljer sig markant från de två föregående. Som gånggrift är den mycket otydlig och svårtolkad men det dominerande sandstensblocket med inhuggna skålgropar,

som har tolkats som "altare" tydliggör gånggrifternas rituella betydelse. Gånggriften ligger på en uppstickande mindre moränhöjd i ett åkerimpediment och är cirka 12 meter i diameter och 1,2 meter hög. Under blocket som är 2 meter långt, 1,3 meter brett och närmare metern högt skymtar sidohällar i en kammare.

Gökhem nr 70 visar att gånggrifterna var viktiga även under sen tid som betydelsebärande markörer i landskapet och att platsens rituella innebörd respekterades och ibland även vidmakthölls, fastän i nya former. Skålgroparna behöver inte höra samman med gånggriftens anläggningstid men senare års undersökningar indikerar att en del av skålgroparna på gånggrifterna kan ha tillkommit under anläggningstiden.

Figur 29. Gånggriften Gökhem 71 vid inventeringen 1996. Foto Tony Axelsson

Karleby

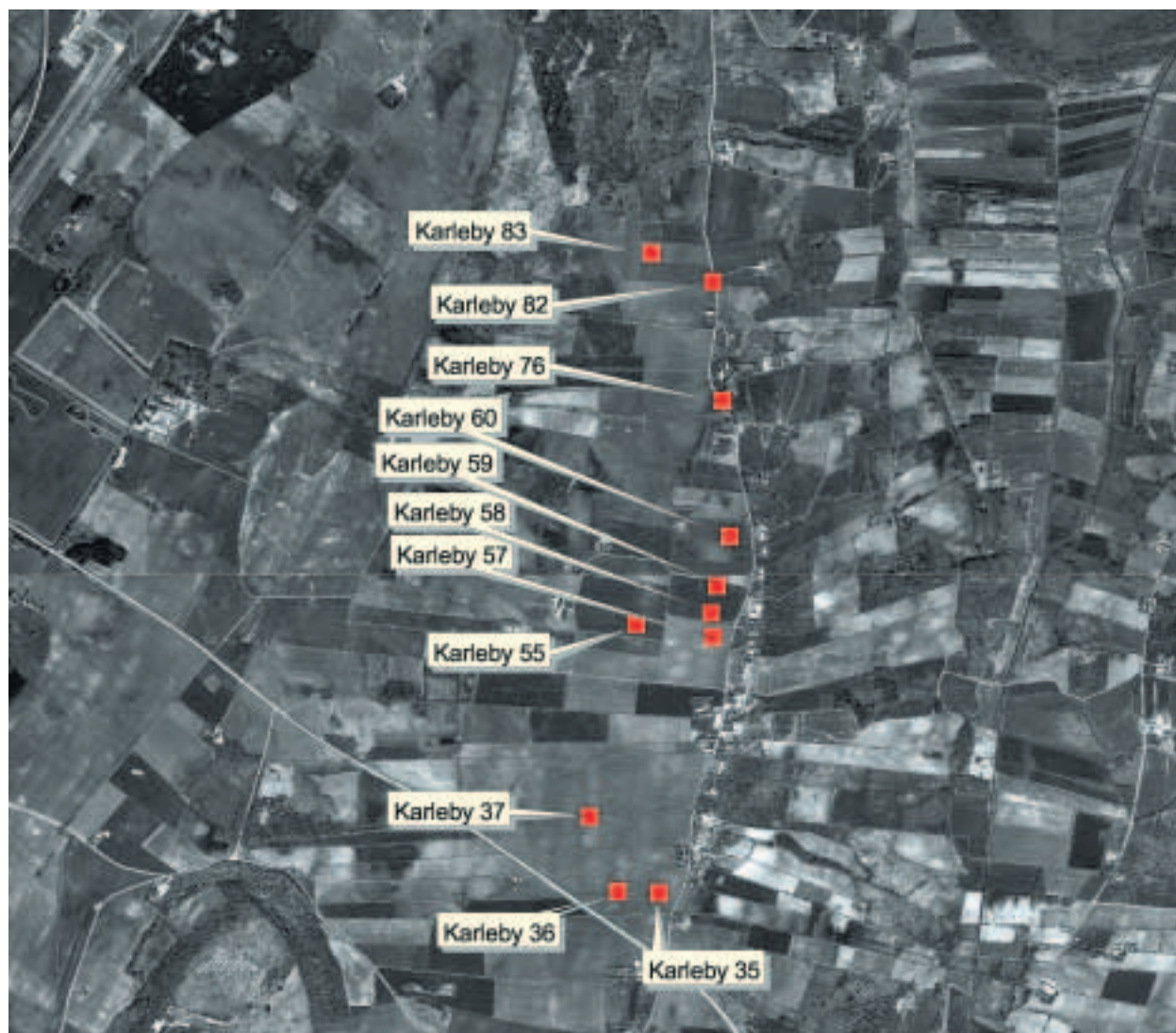
En av Falbygdens mest monumentala och välbevarade gånggriftsmiljöer ligger i Karleby socken. Totalt 14 gånggrifter är kända. En av dessa är nu helt försvunnen, medan de övriga är ganska välbevarade. De flesta ligger uppradade längs kalkstensplatåns kant, strax väster om landsvägen genom byn Karleby långa. De har ett karakteristiskt läge på låga höjdryggar, något indragna från platåkanten.

Gånggrifterna i Karleby uppmärksammades tidigt. Redan i slutet av 1700-talet upptecknades de av prästen Ljunggren som gjorde en detaljerad beskrivning av fornlämningar i Karleby och Slöta. År 1788 besöktes byn av C.G.G. Hilfeling, som var anställd av Per Tham för att göra antikvariska resor. I slutet av 1800-talet undersöktes flera

gånggrifter av Oscar Montelius och Gustav Retzius. Under de senaste åren har inventeringar och undersökningar av boplatser företagits i Karleby med gott resultat.

Norr om kyrkan längs med vägen ligger en rad av sevärda gånggrifter. Närmast kyrkan ligger Klövagårdens gånggrift (Karleby 57). Kammaren undersöktes av Montelius 1872. I denna fanns flera nischhällar, varav ett par fortfarande syns.

Norr om Klövagårdens gånggrift ligger Ragvalds grav (Karleby 58), som räknas som Nordens största gånggrift. Den har en kammare på ca 16 x 2,5 m och en 11 m lång gång. Den omgivande högen är 33 m i diameter och 1,8 m hög. Denna grav har inte undersökts.

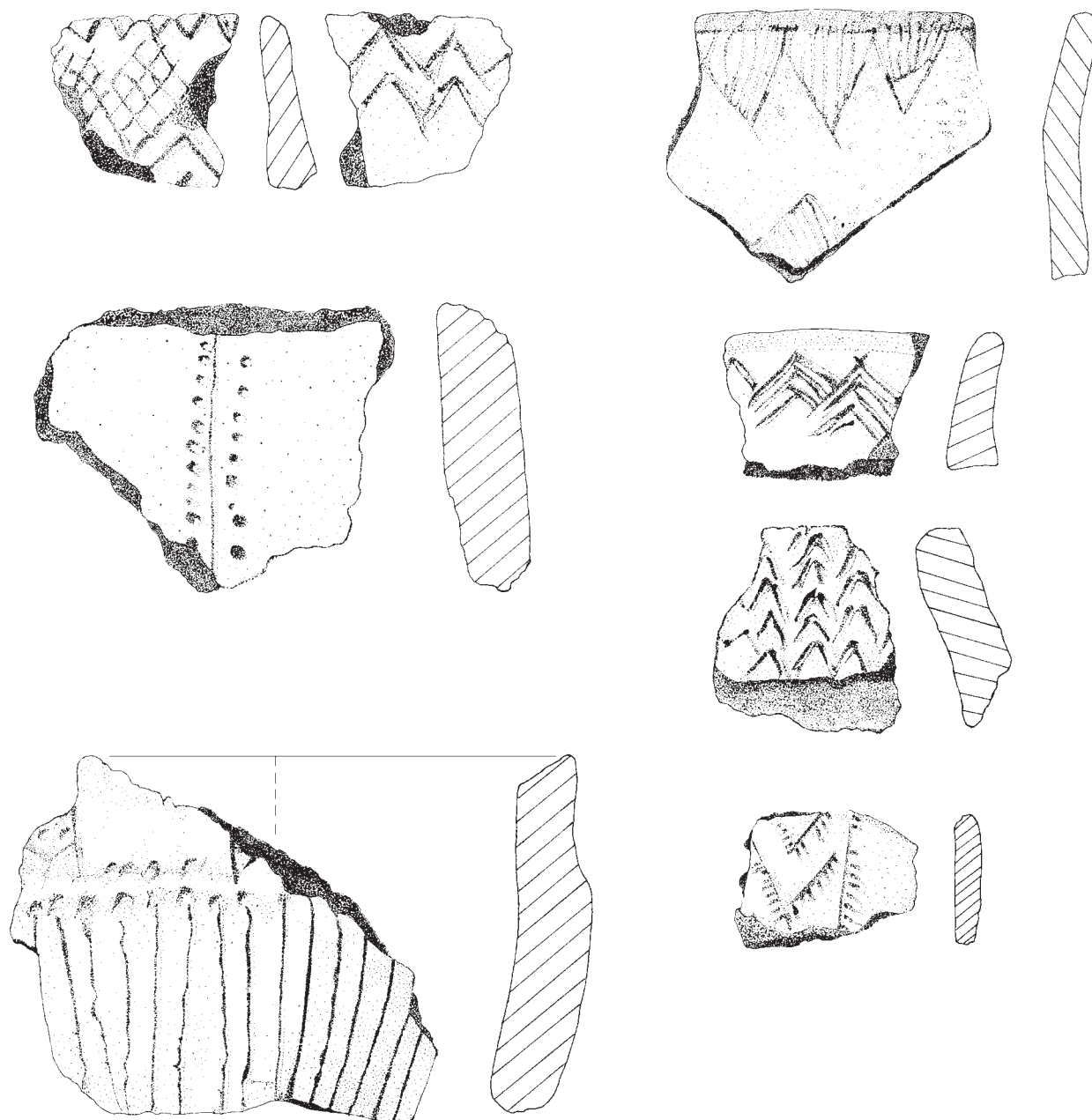
Figur 30. Utsnitt ur ortofoto 7D9e. De i texten omnämnda gånggrifterna är markerade.

Figur 31 (ovan). Gånggriften Karleby 57 vid inventeringen 1996. Foto Tony Axelsson

Figur 32 (nedan). Översikt över Karleby. Snett ovanför vägen ligger de tre stora gånggrifterna, Karleby 57, 58 och 59 på rad. De röda markeringarna nedanför vägen visar på några av de boplatser som undersökts i Karleby socken. Foto Tony Axelsson

Figur 33. Boplatseramik från Logården. Teckning Lisbeth Bengtsson

Vidare mot norr i samma linje ligger Logårds kulle och Haragårdens gånggrift (Karleby 59 och 60). Vid Logårds kulle undersöktes halva kammaren och gången av Montelius och Retzius 1874. Vid undersökningen påträffades stora mängder ben av människor och djur samt benprylar, genomborrade djurtänder och bärnstenspärlor. Efter undersökningen lämnades kammaren och gången öppen. Vittring ledde där- efter till att sidohällarna skadades och konstruk- tionen delvis rasade samman. Uppenbar rasrisk förelåg därmed. Detta är en av de få gånggrifter där vi sett denna typ av skada, som kräver ome- delbara restaurerings-insatser. Under tiden som föreliggande skrift producerats har länsstyrelsen

vidtagit åtgärder för att stabilisera gånggriften. Åtgärderna bestod i att kammaren och gången fylldes med småsten, vilket dels förhindrar stenblocken i konstruktionen att röra sig ytterli- gare, dels effektivt förhindrar tillträde till kam- maren och gången.

De ovan nämnda boplatserna ligger inte omedelbart invid gånggrifterna, som man kanske skulle kunna tro, utan på något avstånd. Flera boplatser finns vid Ållebergs norra del, varav en har undersökts. De flesta ligger dock på en avsats ett par hundra meter ner i sluttningen mot Åsle mosse, ca 3-400 meter från gånggrifterna. På Logårdens och Klövagårdens mar-

ker har här tre boplatser från samma tid som gånggrifterna kunnat undersökas. Rikliga fynd av keramik, flinta och djurben har gjorts. Utifrån djurbenen kan vi se att man till större delen livnärt sig på nöt och svin och i viss utsträckning får.

Ben av fisk och jaktvilt är däremot ytterst få. Att även odling av vete och korn spelat en viss roll framgår av fynd av förkolnade sädeskorn, och avtryck av säd i keramiken. (Englund & Sjögren 1994)

Södra Kyrketorp

Vid landsvägen mot Dala, ca 2,3 km från Skövdevägen, ligger en grupp på sammanlagt åtta megalitgravar, både gånggrifter och hällkistor. Då flera av dem ligger i betesmark som inte är märkbart påverkad av odling, är de också välbevarade, inte minst vad gäller yttre konstruktionsdetaljer.

Speciellt intressanta är de gravar som ligger strax söder om landsvägen. Här finns en gånggrift som flankeras av två hällkistor. Gånggriften (S Kyrketorp nr 7:1) har en välbevarad kammare och gång. Alla takblock, utom ett över gången, är dock borta. Kammaren, är av kalkstenshällar

Figur 34. Utsnitt ur ortofoto 8D1f. De i texten omtalade fornlämningarna är markerade.

Figur 35. Gånggriften Södra Kyrketorp 7:1 vid inventeringen 1998. Foto Karl-Göran Sjögren

som är ca 7,4 x 1,9 m stor. Gången mot sydöst är minst 3,4 m lång. Kring kammaren finns en synbarligen helt oskadad hög som är 17 m i diameter och 1 m hög. Runt kanten av denna syns en serie mindre kalkstenshällar, som bör vara rester av en kantkedja av resta hällar. Att sådana finns bevarade är ovanligt för Falbygdens del, då de flesta gånggrifter ligger i åkermark och är skadade av plöjning runt katterna.

Två hällkistor, S Kyrketorp nr 7:2 och 8:1, ligger 10 meter sydväst respektive 30 meter ostnordost om gånggriften. Även dessa tycks välbevarade men saknar takblock. Hällkistorna syns som rektangulära kistor av kalkstenshällar, omgivna av låga högar.

På betesmarkerna i närheten finns en hel del formationer med uppstickande kalkhällar, som kan tyda på att fler fornlämningar finns. Deras karak-

tär är dock svårt att uttala sig om då ingen mer detaljerad kartläggning gjorts av området. Det har i området inte utförts några undersökningar eller specialinventeringar i modern tid, vilket medför att området på ett sätt är förhållandevis okänt i arkeologiska sammanhang. Vissa av lämningarna är svåra att se, varför området bör skyltas.

Figur 36 . Foto av Södra Kyrketorp 7:1.
(Foto Karl-Göran Sjögren)

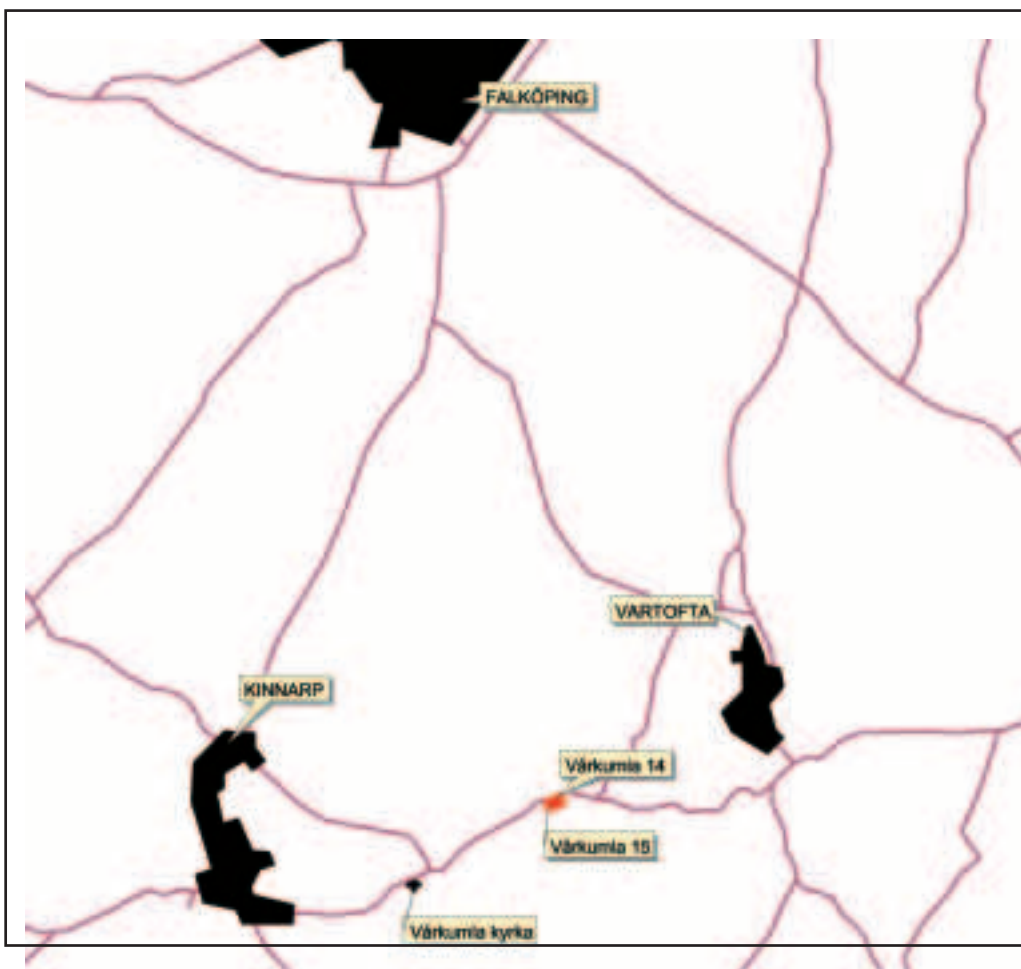
Glaskulla, Vårkumla (Vårkumla sn 14 och 15)

I Vårkumla socken i den södra delen av Falbygden ligger två gånggrifter monumentalt och väl synliga från mindre landsväg cirka 2 kilometer öster om Vårkumla kyrka. Gånggrifterna, Vårkumla nr 14 och 15, är idag belägna på en och samma åkerholme. De stora takblocken av gnejs ger gravarna ett dominant intryck över omgivningen.

Gånggriften nr 14 ligger i en 20 meter i diameter stor övertorvad stensättning, cirka 0,8 meter hög. Kammaren är 12x2,5 meter stor. I långsidorna syns fem hällar, i söder syns en gavelhäll. På kam-

maren är fyra takhällar, delvis nedrasade. I östra delen av kammaren är en nyckelsten på vilken ett takblock vilar. Gången är däremot inte synlig längre.

Gånggriften nr 15, några meter åt nordost om föregående, har en cirka 14 meter i diameter och 0,8 meter hög övertorvad stensättning. Kammaren är 6x3 meter. I långsidorna är fem hällar synliga. Över kammaren ligger två takblock. I östra delen av kammaren är en nyckelsten, på vilken det största takblocket vilar, 1,5 meter stort och 0,6 m tjockt. Gången är cirka 6 meter lång med tre vägghällar synliga.

Figur 37. Översiktskarta över gånggrifterna Vårkumla 14 och 15.

Figur 38. Gånggrifterna Vårkumla 14 och 15 vid inventeringen 1998. Foto Curry Heimann

Vad kan göras?

Samtliga aktörer inom kulturmiljösektorn är överens om att gånggrifterna är unika i såväl ett nationellt som internationellt perspektiv och att de därför bör skyddas och vårdas för att säkerställa allmänhetens och forskningens möjligheter att även i framtiden ta del av dem som en viktig del av vår gemensamma kulturmiljö. Trots detta har hittills relativt lite gjorts för att göra gånggrifterna mer tillgängliga i landskapet och för att förmedla kunskap om t.ex. konstruktion, gravinnehåll och deras ceremoniella betydelse i det dåtida samhället. Förutom gånggrifterna i centrala Falköping är endast ett fåtal gånggrifter skyltade. Än färre är i sådant skick att en besökare utan specialkunskaper har en chans att skapa sig en bild av hur gånggriften än gång har sett ut eller i vilket samhälle den har verkat. Tvärtom så är några av de gånggrifter som utvalts som turistobjekt, t.ex. gånggriften i Luttra, mycket dåligt bevarade.

Genom skadeinventeringen kan vi konstatera att gånggrifterna på Falbygden hotas av olika destruktiva krafter. Jordbrukets ökade mekanisering och intensitet, minskad förståelse för det äldre kulturlandskapets värden samt naturens egna nedbrytningsprocesser är några av hoten. Vi föreslår därför konkreta insatser för att bromsa och stoppa dessa hot.

Tänkbara åtgärder kan delas upp i tre områden: **bevarande och skydd, dokumentation och kunskapsutveckling** samt **information och presentation**. Alla tre kan ses som nödvändiga delar av ett program för att skydda och levandegöra området och dess fornlämningar.

Bevarande och skydd

Åtgärdsprogram

Vid skadeinventeringen har det föreslagits olika åtgärder för att förhindra fortsatt skadegörelse på gånggrifterna. Insatserna gäller såväl en förbättrad information till markägare och allmänhet som direkta praktiska vårdåtgärder. Exempel på det förra är först och främst förbättrad och utökad skyltning av gånggrifterna men även t.ex. information i form av

guideböcker och genom information på hemsidor över Internet. Exempel på praktiska vårdåtgärder är säkring av gånggrifter som riskerar att rasa, röjning av vegetation och pålagd sten på och intill gånggrifterna och säkring mot ytterligare plöjning i närheten av gånggriftens hög.

Insatserna syftar till att dels informera om det enskilda objektet, dels aktivt hindra fortsatt skadegörelse samt i vissa fall till konkreta restaureringsarbeten.

För att uppnå målsättningen med ett förbättrat skydd är det nödvändigt med ett aktivt samarbete mellan olika instanser som länsstyrelse, kommuner, universitet, museer och hembygdsföreningar och berörda markägare. Det är av stor vikt att markägaren blir medveten om värdet av ett bevarande och att denne med relativt små insatser kan säkra ett sådant för framtiden, t.ex. genom att avstå från plöjning nära högen.

Med hjälp av skadeinventeringen kan en individuell hotbild och förslag till åtgärder utformas för varje objekt. Markägarna bör kontaktas för att få till stånd en dialog om behovet av aktsamhet och skyddsåtgärder samt möjligheterna till aktivt samarbete. Eventuellt kan tidigare ej skyltade gånggrifter markeras med en upplysningstext för att på så sätt öka medvetenheten om fornlämnings skyddsvärde.

Gånggrifter med rasrisk

Vissa gånggrifter utgör idag riskmoment för besökare. Genom skador och vittring hotar t.ex. flera takblock att störta in i kammare och gång. Dessa bör prioriteras och skyndsamt åtgärdas.

Restaurering

Några enstaka gånggrifter kan också väljas ut utifrån möjligheten att så långt det är möjligt återställa gånggriften i ett "ursprungligt" skick. Att detta dock är problematiskt visar inte minst de många byggnadsfaser de flesta gånggrifter bär spår av. Det pedagogiska värdet av en sådan restaurering, som en viktig del i en mer aktiv förmedlingsverksamhet, kan inte överskattas.

Vittringsstudie

En aspekt som inte registrerats vid skadeinventeringen är omfattningen och effekterna av vittring på megalitgravarnas block och hällar. En specialinventering med denna inriktning kan därför övervägas i framtiden.

Än mer viktigt är att få en uppfattning om det sura nedfallets effekter på nedbrytning av benmaterialet i kamrarna.

Dokumentation och kunskapsuppbyggnad

Databas över arkivmaterial

Som nämndes ovan har gånggrifterna varit föremål för ett flertal mer eller mindre vetenskapliga insatser under de senaste 200 åren. Dessa insatser har i många fall genererat ett stort dokumentationsmaterial som nu förvaras i olika arkiv. Det finns idag ingen sammanställning över detta material och tillgängligheten försvåras därmed. Ett förslag är därför att dessa arkivmaterial insamlas och sammanställs i digital form på CD. I huvudsak rör det sig om undersöknings-/inventeringsrapporter med tillhörande foton och ritningar. Inom projektet "Falbygdens gånggrifter - Bevarande och kunskapsförmedling" har äldre uppteckningar och foton varit centrala i arbetet med att fastställa skadeutveckling på de enskilda objekten.

Bättre dokumentation av de gånggrifter som finns bevarade

Trots att gånggrifterna varit föremål för ett flertal inventeringar finns det brister i uppteckningarna. Framförallt utgörs dessa brister av dels noggrannheten i uppmätningarna som i många fall är dålig, dels att man i många fall missat konstruktionsdetaljer. En ny uppmätning skulle således kunna ge ett nytt och bättre underlag än det som finns idag. Inriktningen på nya uppmätningar bör grunda sig på de erfarenheter som gjorts inom de två forskningsprojekt som nämns ovan. På samma sätt som beträffande arkivmaterialet görs uppmätningen digitalt och sammanställs på CD. Dessa båda databaser kan med fördel användas tillsammans och ge antikvariskt underlag men också underlag för populära presentationer, museiutställningar, presentationer på Internet osv

Undersökning av gånggrift

Om man ser till kunskapsunderlaget vad gäller gånggrifternas konstruktion och gravläggningarnas

karaktär så baseras det på dels en rad äldre undersökningar kring sekelskiftet, dels Cullbergs undersökning av Rössbergagånggriften 1962. Samtliga dessa undersökningar lämnar ytterligare att önska. Det finns idag ett flertal nya frågeställningar kring gånggrifternas konstruktion och hur begravingarna i kammaren deponerats, som är centrala för förståelsen av gånggrifternas funktion och brukande. Det enda sättet att besvara dessa frågor är att undersöka en gånggrift utifrån dagens frågeställningar och med den teknik och metodik vi idag har att tillgå.

Efterundersökningar av plats för borttagna gånggrifter

Det finns ett flertal lokaler som i fornminnesinventeringen som benämns "plats för gånggrift". Det har visat sig att på dessa platser finns bevarade människoben, varför man kan misstänka att delar av bottenlagren i de förstörda gånggrifterna finns bevarade under matjorden. Det är därför synnerligen angeläget att insatser gör för att rädda detta material som har ett högt vetenskapligt värde. Undersökningen vid Gökhem 94 (se ovan) 1999 och 2001 berörde just en sådan plats, där välbevarade fyndlager visade sig finnas kvar trots ca 100 års plöjning över graven.

Undersökning av boplatser

En annan viktig del i förståelsen av gånggrifterna och dess samtid är boplatserna. Det finns idag flera relativt välundersökta boplatser i Karleby socken. Fyndmaterialet från dessa har varit viktigt för diskussionen kring näringsfång och ekonomi. Det som däremot inte framkommit ännu är spår av hus. På ett par platser inom de undersökta boplatserna i Karleby finns ytor som förefaller vara lämpliga huslägen. Med begränsade insatser borde det vara möjligt att hitta husrester här om de bevarats. Till detta kan läggas riktade inventeringar i andra delar av landskapet, med andra topografiska förutsättningar än Karleby.

Våtmarkernas betydelse

När man har att göra med så imponerande lämningar som gånggrifterna är det lätt att glömma att de ingår som en komponent i ett större sammanhang under stenåldern. Vi kan idag dela in lämningarna från stenålder i tre grupper: Gravar, boplatser och offerfynd. Offerfynden återfinns ofta i våtmarker. Trots att

denna fyndkategori utgör en viktig del av stenålderssamhället vet vi idag mycket lite om dessa platser. Riktade insatser inom detta område är därför viktiga för att inför framtiden kunna bevara och skydda dessa fyndplatser på ett tillfredställande sätt.

Experiment kring byggnadsteknik

Ett annat intressant problemområde som relaterar till de ovan angivna är hur gånggrifterna byggdes och vilken teknik som användes. Experiment kring byggnadsteknik skulle innebära stora möjligheter att anknyta till olika turistsatsningar. Ett sådant experiment skulle kunna utföras inom ramen för verksamheten på Ekehagens forntidsby.

Information och presentation

Om ett bättre bevarande av gånggrifterna skall kunna förverkligas krävs större förståelse för värdet av bevarande och vård hos allmänheten. Olika informationsinsatser är troligen nödvändiga för att uppnå detta mål.

Guidebok om Falbygdens gånggrifter

En skrift som på ett lättillgängligt sätt presenterar gånggrifterna och deras landskap för en bred allmänhet på svenska och engelska. Boken ska kunna användas som vägledning vid besök på olika utvalda objekt.

Informationsbyggnad om Falbygdens megaliter

Som komplement till existerande utställningar vid vissa av traktens museer borde en informationsbyggnad vid t.ex. Ekornavallen kunna ge möjligheter till att sprida fördjupad kunskap i anslutning till en av de mest besökta megalitmiljöerna. Informationsbyggnaden kan utformas antingen som en obemannad anläggning av typ "Naturum" eller med bemanning vissa tidpunkter på året (som t.ex. "Trandansen").

"Megalitväg"

Informationsbyggnaden kunde också utgöra en viktig länk i en uppskyld "Megalitväg" för turister. En lämplig sådan kan utgå från Alleberg och passera Karleby - Torbjörntorp - Rössberga - Ekornavallen - Hornborgasjön - Varnhem. Denna sträcka rymmer åtskilliga av de mest intressanta fornminnesobjekten på Falbygden samt även flera områden med välbevarat kulturlandskap och intres-

santa naturvårdslokaler av högt värde. Vägsträckan kan skyltas och marknadsföras som både cykel- och billed.

Slutsats

Falbygdens megaliter, kanske framför allt gånggrifterna, är lämningar av stort kulturhistoriskt värde såväl nationellt som internationellt. Tillsammans med det omgivande landskapet, Falbygden, bildar de en kulturmiljö av riksintresse; en miljö som saknar motstycke i övriga Europa. Därtill är Falbygdens gånggrifter än så länge väl bevarade sett i ett internationellt perspektiv.

Den utförda skadeinventeringen visar emellertid att gånggrifterna på Falbygden är hotade på olika sätt. Om åtgärder inte vidtas riskerar stora kulmiljövärden att gå förlorade. För att denna unika kulturmiljö skall kunna bevaras för framtiden krävs att insatser görs inom tre områden:

- **Bevarande och skydd**
- **Dokumentation och kunskapsuppbyggnad**
- **Information och presentation**

Om man inom de närmsta åren kan utföra insatser inom dessa områden finns det goda förutsättningar att för framtiden säkerställa allmänhetens och forskningens möjligheter att ta del av gånggrifterna och den kulturmiljö som de utgör en viktig del av.

English Summary

Introduction

The purpose of this paper is to illustrate the importance of the megalithic graves in the Falbygden district. The passage graves are an important part of, and one might say the basis of, the Area of National Interest (R100) that has its main location in Falbygden and thereby includes most of the passage graves. The passage graves in the district are one of the most northerly examples of a phenomenon distributed over large areas of western and north-western Europe during the period we call the Neolithic or Late Stone Age.

In comparison with most other European regions, the megalithic landscape of Falbygden is very well-preserved. In spite of extensive effects of agriculture, only a small number of the graves have been removed. Also, the lime-rich rock means that human and animal bone material is preserved better than in most other areas. This contributes to the scientific importance of these ancient monuments. The passage graves, and the landscape in which they lie, together form a unique and extremely valuable environment, in a national and international perspective. The preservation of this cultural heritage for future generations is a goal of both scientific and historical fields. The passage grave landscape of Falbygden is unique, in both a national and an international perspective.

A first step in the extended measures designed to preserve and disseminate the cultural and scientific importance of the passage graves was taken in 1996 through the initiation of the project “Falbygden’s Passage Graves – Preservation and Knowledge Dissemination”.

A damage inventory was carried out in 1996 and 1998 under the auspices of this project, and the results of this inventory are reported here. All passage graves in Falbygden were inspected and assessed for damage and threatening circumstances. Older inventories have been compared with the current situation, to help assess when and how the damage occurred.

A total of 269 field visits were carried out. This resulted in a database with descriptions and pictures of the passage graves, enabling a record of all substantiated changes to be made. Preservation measures have also been proposed for each individual passage grave.

This paper is a summary and final report of the damage inventory carried out under the auspices of the project “Falbygden’s Passage Graves – Preservation and Dissemination”. The first part of the paper gives a background to the passage graves based on previous research and other scientific study.

Falbygden and the Passage Graves

As far as we know, the Nordic megalithic graves were built in societies that had been cultivating crops and keeping domestic animals for 700-800 years. Not much is known about the oldest agriculture. We can see however in the pollen diagrams that a change in vegetation took place about 4,000 BC, which is interpreted as meaning that human beings began to affect the previously dense deciduous forest that covered the country.

We have further information from the period that the passage graves were built in Falbygden, about 3,300 – 3,000 BC. During excavations of the settlement site at Logården in Karleby, we found well-preserved animal bones that we interpreted as food waste. Half of these bones proved to come from domestic pigs, about a third from cattle and a fifth from sheep. The number from hunted game, fish or fowl was insignificant. The cultural layer also contained carbonised remains of wheat and barley. So, people lived on a combination of cultivation and animal husbandry, with probably marginal amounts of hunting, fishing and vegetable foraging.

Some settlement sites from the time of the passage graves have been discovered in recent years through special inventories. They are not immediately adjacent to the graves but are a few hundred metres away from them.

The Passage Graves of Falbygden

Falbygden in central Västergötland is home to one of northern Europe's largest concentrations of megalithic graves from the Neolithic period. It is above all the roughly 250 graves from the period about 5,300-5,000 years ago, associated with the so-called "Funnel Beaker Culture", that are visible as monumental constructions in the landscape. The passage graves are often located in groups, and are oriented along the landscape's characteristic projections in rows or small clusters. They are distributed over more or less the whole of the Falbygden limestone plateaus, but with concentrations in e.g. Karleby, Falköping, and Gökhem. Often, they are on low ridges or near breakpoints in the landscape where several types of rock meet. In southern Falbygden, several passage graves are near large areas of bog, and it is probable that when they were built, the passage graves were surrounded by open water.

The construction of the passage graves can be divided into chamber, passage and mound. The chamber is between 4 and 17 metres long, of which the majority are between 7 and 13 m. The chamber usually has a N-S orientation. The width of the chamber varies between 1.5 and 2 metres. Within the chamber, there are often traces of room formations through niche slabs, small flat slabs that are placed vertically.

The passage, which often leaves the central area of the chamber in an easterly or south-easterly direction, is generally built lower and with smaller stone slabs than the chamber. Outside the passage entrance, there are often facing stones that sometimes proceed round the mound in a kerb. The length of the passage is usually 4-8 metres.

Chambers are surrounded by mounds or stone circles of varying sizes, made from unsorted earth-stone mixture. The secondary graves of later periods have sometimes added further stone or earth material to the mound. Excavations in recent years have shown that the mounds can contain a number of design details, such as central mounds, shelves, inner kerbs or special stone surfacing.

The Landscape of Falbygden

Falbygden is a complex natural and cultural landscape that has many properties unique for Sweden. These have been described by numerous writers with varying starting points (see for example Moberg 1950 and Fries 1958). Here, we will only summarise and try to describe the main points as a background to an understanding of the landscape of the passage graves.

The area forms a N-S triangle, about 50 x 30 km, with the broadest part in the south, even if the more exact delimitation can vary somewhat depending on the starting point. From a physical geography perspective, the bedrock often constitutes the delimitation. Falbygden is one of Västergötland's three Cambro-Silurian areas where the primary rock is covered by several horizontal layers deposited on the bottom of an ancient sea during the Cambrian, Ordovician and Silurian periods, 400-600 million years ago. Above the gneiss of the bedrock is sandstone, alum shale, limestone and clay shales. The characteristic table mountains were formed through a hard volcanic mass, the diabase, being deposited like a protective cover over the older and softer rocks 280 million years ago. The biggest plateaus of Mösseberg, Älleberg, Varvsberget and Billingen are central features of the countryside of Falbygden. Between the table mountains lies the fertile, rolling high plan called Falan, which has given its name to the entire district. The north-south running Åsle valley divides the area into two areas, Östfalan and Västfalan (east Falan and west Falan).

Research into the Passage Graves

At times, the passage graves of Falbygden attracted a good deal of archeological research. A large number of inventories and excavations were carried out during the periods 1860-1910 (*inter alia* Alander 1860-62, Montelius 1873, 1874, 1883, 1910, Hildebrand 1875, Retzius 1899, Lindqvist 1911, Fürst 1911, 1912). Many of the leading archaeologists of the time were active here. Questions involved basic issues such as dating and source of livelihood, but cultural and race issues were also impor-

tant, and skull measurements were prominent in the discussions. The number of excavations fell considerably during the remainder of the 1900s. This period largely involved inventories and restoration work.

There has been a resurgence of archaeological interest in the district's passage graves since the mid-1980s. Lars Blomqvist/Bägerfeldt did field work and discussed the passage graves for a thesis (Bägerfeldt 1986, 1987, 1992). The society behind the megalithic graves has been discussed in some contributions (*inter alia* Persson 1978, Sjögren 1986a). The passage graves of Falbygden have also attracted international interest and have played a prominent role in the work of Christopher Tilley (Tilley 1991, 1993, 1996).

The Passage Grave Project

The project "The Passage Graves of Central Västergötland and their Background" started in 1985 as a co-operative enterprise between the Department of Archaeology at Gothenburg University and the Skaraborg County Museum. The project carried out field work and analysis of material from previous excavations. For a summary of the work, see Sjögren 1995a, 1995b and 1998.

Nine passage graves have been excavated so far within the scope of the project. The field work had the ambition of examining the depositions in front of the entrances to the passages, and of digging sections of the mounds down to the Neolithic ground under them.

Another important goal was to find and excavate settlement sites dating from the same period as the passage graves.

Older Restorations

In recent years, Denmark has had a large-scale "megalith campaign", initiated by the Forest and Nature Agency of the Ministry of the Environment. The main object is to secure and preserve the most decayed megalithic graves. There has been a similar situation in the Netherlands. Practically all the Dutch megalithic graves were excavated and emptied during the period approx. 1900-1930. Weathering and external effects have meant that a large number have required restoration in recent years, not

least to make them safe for visitors.

The situation has been different in Falbygden. In older excavations, the graves were often refilled.

A large restoration project was carried out by Einar Magnusson and Karl-Essias Sahlström in 1951-52. It largely involved passage graves and stone cists in the town of Falköping, but also some graves in Gökhem, Torbjörntorp and Karleby.

Threats to the Passage Graves

It is beyond doubt that about 30 passage graves have been completely removed, mostly during the second half of the 19th century. Interference on a large scale seems to have ceased after that. In total, the number of passage graves completely removed is estimated to be about 10-15%, which is a very low figure in an international context.

In spite of this, there are a number of threats to the graves.

The Damage Inventory

In the damage inventory, we have made an assessment of the state of the passage graves with respect to degree of preservation, accessibility and current threats. Damage to chamber/passage, mound and entrance area have been considered separately and assessed on a scale of 1 to 3, where 1 is slight, 2 moderate and 3 severe damage. We have also tried to see what has caused the damage and whether the damage is old or the result of ongoing activity.

In summary, it can be said that practically all passage graves exhibit some type of damage.

72 percent of the ongoing damage is level 2-3. The mounds and chambers/passages are somewhat less damaged. Just over half demonstrate some sort of ongoing damage, which in spite of improvement with respect to terminated damage is an unacceptably high figure.

Damage to the mound is almost entirely due to arable farming. This applies to both terminated and ongoing damage.

The category “miscellaneous damage” includes, for the mounds, dug pits, often in former times.

The entrance areas are also under threat, largely through ploughing. This is one of the most acute problems requiring action.

Some examples of threats and damage

Removal and ploughing-over

As mentioned above, a number of passage graves have been removed completely, usually in older times. At least 30 removals are known.

Ploughing around the mound

This is one of the most common forms of ongoing damage.

Stones on top

It is unfortunately very common that the passage graves are used as sites for the deposit of stones and other waste.

Damage inventory – conclusion

As shown above, there are differences between the damage that can be regarded as ongoing, i.e. damage caused to the monument with some regularity, and damage that can be regarded as terminated, i.e. damage caused to the monument in earlier times and not currently being repeated.

What we need to try and stop today is the ongoing damage. Most of this damage is cultivation-related, i.e. activities strongly associated with arable farming. The most common type of damage to the entrance area is ploughing. Damages to mounds also arise from cultivation-related activity, and consist of two main types of damage: ploughing and covering. If ploughing can be moved a number of metres away from the mound, then the entrance area would be somewhat better protected.

Damage to the monuments other than that mentioned above is not a big problem. We are of the view, however, that some of the damage problems that do exist can be solved through information. It would be preferable to have direct contact with the landowners involved. It is important that the monuments are signposted.

Consistent use of signposting would mean that the attention of more members of the public would be drawn to the passage graves, perhaps even more to those that today are not so well-known or prominent.

Five Passage Grave Environments

Five interesting passage grave environments have been selected that we feel have special qualities. They are assessed as being suitable for use in communicating important cultural-historical and archaeological knowledge and experience. These environments should be supplemented with other accessible individual objects.

Falköping (Falköping 3 and 4)

Falköping’s townscape is unique in having a large number of megalithic graves in densely built areas. A total of 15 passage graves can be identified today and they are in many cases central parts of the townscape, for example in the town park and along some streets, but several are also hidden by walls, houses and gardens.

Gökhem (Gökhem 70, 71 and 72)

Gökhem parish lies at the southern and western sides of Mösseberg mountain. It contains a total of 22 passage graves. Along the west side, there are 11 passage graves more or less in a row along the limestone plateau. In the southern part of the parish, there are 8 passage graves collected in smaller groups.

There is a coherent environment with three passage graves about 500 m from Odenskulle. The area is close to a large road to Odensberg and is thus easily accessible. The passage graves are in a pretty, relatively small-scale agricultural landscape. The visual contact with Odens kulle hill on the one side and the south slope of Mösseberg mountain on the other reinforces the impression that the location of the passage graves is intended to interplay with the characteristics of the landscape.

Karleby

One of Falbygdens’s most monumental and well-preserved passage grave environments is in this

parish. A total of 14 passage graves are known. One of these has now completely disappeared, while the others are quite well-preserved. Most are in a line along the edge of the limestone plateau, just west of the road through the village Karleby långa. They have a characteristic position, on low ridges and somewhat pulled back from the edge of the plateau.

The passage graves in Karleby attracted early attention. They were described in the late 18th century by the Rev. Ljunggren, who made a detailed description of ancient monuments in Karleby and Slöta. The village was also visited by C.G.G. Hilfeling, who was employed by Per Tham to carry out historical trips. At the end of the 19th century, several passage graves were examined by Oscar Montelius and Gustav Retzius. During recent years, inventories and excavations of settlement sites have been located to Karleby, with good results.

Södra Kyrketorp

By the road to Dala, about 2 km from the Skövde road, is a group of a total of 8 megalithic graves, both passage graves and stone cists. Several of them are in pastoral land that is not visibly affected by cultivation, and so are well-preserved, not least in their external construction details.

Glaskulla, Vårkumla (Vårkumla no. 14 & 15)

In Vårkumla parish in the southern part of Falbygden, there are two passage graves that are monumental and easily visible from a small road about 2 km east of Vårkumla church. The passage graves, Vårkumla nos. 14 and 15, lie today in the same mid-field island in a cultivated field. The large gneiss capstones give the graves a dominant position in the surrounding area.

What Can be Done?

Above, we have tried to illuminate the importance of the passage graves. We have pointed to some of the problems of damage and decay. All those in the cultural heritage sector agree that these monuments are unique in both a national and an international perspective, and that they should be protected and cared for to

ensure that the future general public and future researchers should have access to the passage graves, which are an important part of our common cultural heritage. In spite of this, not much has been done to date to make the passage graves more accessible in the landscape and to disseminate knowledge about e.g. construction, contents and their ceremonial significance in the society of their age. Apart from the passage graves in central Falköping, only a small number of passage graves are signposted and even fewer are in such a state that a visitor without specialist knowledge would have a chance of gaining an understanding of what the passage grave once looked like or in what society it once belonged. On the contrary, some of the passage graves that have been chosen as tourist sites, such as the passage grave in Luttra, are very poorly preserved.

Through our damage inventory, we can also say that the passage graves in Falbygden are under threat from various destructive forces. These include the increasing mechanisation and intensity of agriculture, poorer understanding of the value of the ancient landscape, and nature's own processes of decay. We therefore propose measures to slow and stop these threats.

Possible measures can be divided into three areas: **preservation and protection, documentation and knowledge building, and information and presentation.** All three can be seen as necessary parts of a programme to protect and bring alive the area and its monuments.

Preservation and Protection

In the damage inventory, various measures were proposed to prevent continued damage to the passage graves. The measures include improved information to landowners and the general public as well as practical care measures. Examples of the first are, above all, improved and increased signposting of the passage graves, but also information in the form of e.g. guide books and Internet web pages. Examples of practical measures are supporting those passage graves that risk collapse, removal of vegetation and stones dumped on and around the

passage graves, and securing them against further ploughing near the passage grave mound.

The measures have the object of disseminating information about the particular object, and of actively preventing further damage, with in some cases actual restoration work.

To achieve the goal of improved protection, active collaboration is necessary between the various heritage bodies such as the County Administrative Board, the University, museums and local heritage associations, and the landowners involved. It is of the greatest importance that the landowner is made aware of the value of preservation, and the fact that (s)he, through relatively small effort, can secure such value for future generations, for example by not ploughing close to the mound.

With the aid of the damage inventory, an individual threat description and proposal for measures can be drawn up for each individual object. Landowners should be contacted to achieve a dialogue about the need for care and protective measures and to examine the possibility of active co-operation. It is possible that previously unregistered passage graves can be marked with an information board, to increase awareness of the value of protecting the ancient monument.

Passage graves that risk collapse

Some passage graves currently pose a risk to visitors through damage and natural decay; for example, several capstones risk falling into the chamber and passage. These should be given priority and dealt with as soon as possible.

Restoration

A few passage graves can also be selected on the basis of the possibility of restoring the passage grave to its "original" condition as far as possible. This is however problematic, not least because of the many construction phases of which many passage graves bear traces. The pedagogical value of such restoration as an important part of more active knowledge dissemination cannot be overstated.

Weathering study

One aspect not registered in the damage inventory is the scope and effect of weathering on the blocks and slabs of the megalithic graves.

Documentation and Knowledge Building Database of archive material

As mentioned above, the passage graves have been the object of a number of more or less scientific efforts over the last 200 years. These measures have in many cases generated a large amount of documentation that is currently in different archives. There is today no coherent list of this material and it is therefore not very accessible. One proposal is therefore that this archive material be collected and compiled in digital form on CD. It is largely a matter of excavation/inventory reports and associated photographs and drawings. Under the auspices of the project "Falbygden's Passage Graves – Preservation and Knowledge Dissemination", older records and photographs have been central in the work of establishing the development of damage to the individual objects.

Survey of preserved passage graves

In spite of the fact that the passage graves have been the object of several inventories, there are deficiencies in the records, above all in the measurements, which are poor in many cases, and also the fact that details of construction have often been missed. New surveys would thus supply a better information base than that which exists today. The new surveys should be based on the experiences of the two research projects mentioned above. As for the archive material, the measurements are carried out digitally and are compiled on CD. These databases can be used together and will supply not only historical material but also a basis for popular presentations, museum exhibitions, presentations on the Internet, etc.

Excavation of a passage grave

If one looks at what is known about the construction of passage graves and the nature of the interments, the information is based on a number of older excavations around the turn of the last century and on Cullberg's excavation of the Rössberga passage grave in 1962. All these excavations leave much to be desired.

There are today a number of new questions surrounding the construction of the passage graves and how the funerals were deposited in the chamber that are central to an understanding of the function and use of the passage graves. The only way of answering these questions is to excavate a passage grave on the basis of current questions and using modern technology and methods.

Further excavation of “site of” locations

There are several places in the inventory of ancient monuments that are denoted “site of passage grave”. It has become apparent that these sites contain preserved human bones so one can suspect that parts of the bottom layers of the ruined passage graves are preserved under the surface soil. It is therefore of particular importance that steps are taken to save this material, which is of great scientific importance. The excavations at Gökhem 94 (see above) in 1999 & 2001 concerned such a place, where well-preserved layers of findings appeared to remain in spite of 100 years of ploughing over the grave.

Excavation of settlement sites

Another important factor in our understanding of the passage graves and their period is the settlements. There are today several relatively well-excavated settlements in Karleby parish. The findings from these have been important in discussions about livelihood and economy. No traces of housing have appeared yet however. There are a couple of surfaces within the excavated settlements in Karleby that seem to be suitable sites for houses. With limited effort, it should be possible to find remains of houses here if they have been preserved. To this, we can add directed inventories in other parts of the landscape with other topographical conditions than Karleby.

Experiments in construction techniques

Another interesting problem area related to the above is how the passage graves were built and what techniques were used. There are great opportunities for linking experiments in construction techniques to various tourist measures. Such an experiment could be carried out under the auspices of the work at Ekehagen Prehistoric Village.

Information and Presentation

If the passage graves are to be better preserved, then it is necessary that knowledge of the importance of preservation and care reach more members of the general public. A combination of measures is probably necessary to achieve this goal.

Guide book about Falbygden’s passage graves

A book that in an easily accessible way presents the passage graves and their landscape to a broader public in Swedish and English. The book could be used as a guide when visiting various selected objects.

Information about Falbygden’s megaliths

As a supplement to existing exhibitions at some of the museums in the district, there should be information building at e.g. Ekornavallen to allow the distribution of in-depth knowledge beside some of the most visited megalithic environments. Information can be designed either as an unmanned site such as a visitors’ centre, or manned at certain times of the year (during the crane dance season for example).

“The Megalith Route”

Information building could also be an important aspect of a signposted “megalith route” for tourists. A suitable stretch of road could start in Ålleberg and pass Karleby – Torbjörntorp – Rössberga – Ekornavallen – Hornborgasjön – Varnhem. This stretch contains many of the most interesting ancient monuments of the Falbygden district and several areas of well-preserved cultural landscape and interesting natural preservation areas of great value.

Conclusion

The megaliths of Falbygden, and perhaps above all the passage graves, are memorials of great cultural-historical importance both nationally and internationally. Together with the surrounding landscape of Falbygden they form a cultural environment of national interest, and one without equal in the rest of Europe, especially with a view to the fact that the passage graves of Falbygden are to date so well-preserved in an international perspective. Central Västergötland

has thus a cultural environment that is both unique and well-preserved.

From the damage inventory we have carried out, however, we can say that the passage graves of Falbygden are under threat from various destructive forces and if no steps are taken, monuments of great cultural-historical importance may be lost. If this unique cultural environment is to be preserved for the future, then it is necessary that steps be taken in three areas:

- **Preservation and protection**
- **Documentation and knowledge building**
- **Information and presentation**

If, within the next few years, we can carry out measures in the areas above, then we have a chance to ensure that the general public and research community of the future will be able to enjoy the passage graves and the cultural environment of which they are so important a part.

Litteratur

- Ahlström, Torbjörn
i tryck *Det döda kollektivet – bioantropologisk analys av skelettmaterialet från Rössberga-gånggriften.*
- Alander, Per Gustaf
1860 *Om "Gånggrifterne" i Vestergötland. Ett bidrag till fornkännedom om detta landskap. Den allmänna undervisningens gynnare och vänner inbjudes härigenom till afhörande af de offentliga årsexamina vid Skara högre elementarläroverk den 6:te, 7:de och 8:de juni 1860.* J. Petterson, Skara.
- 1862 *Bihang till uppsatsen i 1860 års examensinbjudningsskrift om "Gånggrifterne" i Vestergötland. Den allmänna undervisningens gynnare och vänner inbjudes härigenom till afhörande af de offentliga årsexamina vid Skara högre elementarläroverk den 4:de, 5:te och 6:te juni 1862.* J. Petterson, Skara.
- Anderbjörk, J.E.
1932 *Västergötlands megalitgravar. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift IV:5-6.*
- Andersen, Svend Th. & Hansen, Svend
1993 *Jaettestuer i Danmark. Konstruktion og restaurering.* Miljöministeriet, Skov- og Naturstyrelsen.
- Axelsson, Tony
1995 *Lillegårdsboplatsen. En neolitisk boplats vid Älleberg. Falbygden 49 1995.*
- 1998 *Falbygdens gånggrifter – bevarande och kunskapsförmedling. In Situ. Västsvensk Arkeologisk Tidskrift 1998.*
- 2000 *Gånggriften som återuppstod - kommentarer kring en undersökning av två borttagna fornlämningar i Gökhem socken. Falbygden 54 2000*
- Axelsson, Tony, Heimann Curry, Persson Per och Sjögren Karl-Göran
1997 *Restaureringsprojektet - en lägesrapport. Arkeologen nr 1 1997*
- opubl ms
(1997) *Skadeinventering av gånggrifter i centrala Västergötland 1996. Opubl rapport till Länsstyrelsen i Skaraborgs län.*
- opubl ms
(2000) *Skadeinventering av gånggrifter i centrala Västergötland 1998. Opubl rapport till Länsstyrelsen i Västra Götalands län.*
- Axelsson, Tony & Persson, Per
1995 *Rapport. Undersökning av gånggrift. Raä nr 3 Falköpings stad, Västergötland.* GOTARC Ser D Nr 30. Inst. för arkeologi, Göteborgs Universitet.
- 1999 *Gånggriften Hjelmars rör. Falköpingstad, raä nr 3, Västergötland Gotarc serie D Arkeologiska rapporter no 45*
- Axelsson, Tony & Sjögren, Karl-Göran
2001 *Gånggriften vid Frälsegården i Gökhem. Fortsatta undersökningar 2001. Falbygden 55 2001.*
- Axelsson, Tony & Strinnholm, Anders
1995 *Hjälmars rör: Historier kring en gånggrift. Falbygden 1995.*
- Blomqvist, Lars
1992 *Megalitgravarna i Sverige. Typ, tid, rum och social miljö. 2:a rev. upplagan.* ARKEO-förlaget. Gamleby.
- Blomqvist, Lars & Åsa
1988 *Dateringarna från gånggriften i Gökhems sn. Falbygden 1988.*
- Blomqvist, Åsa & Bägerfeldt, Lars
1987 *Fynd och förvåning. Falbygden 1987.*
- Bågenholm, Gösta; Persson, Per & Sjögren, Karl-Göran
1993 *Gökhem 71 och Hovmansgården 1:10, gånggrift och boplatssområde. Rapport från projektet "Gånggrifterna i centrala Västergötland och deras bakgrund". GOTARC Ser D nr 21. Inst. för arkeologi, Göteborgs Universitet.*
- Bägerfeldt, Lars
1986 *Undersökningsrapport. Västergötland, Näs Sn, Kvättak 5:1, Raä 7:2. Undersökning av en gånggrift 1986.* Ark. inst., Stockholms Universitet.
- 1987 *Undersökningsrapport. Västergötland, Gökhems sn, Landbogården 11:1, Raä 17. Undersökning av en gånggrift 1987.* Ark. inst., Stockholms Universitet.
- Cullberg, Carl
1961 *Några problem kring en megalitgrav. Falköpings västra sn nr 20. Fornvännen 1960.*
- 1963 *Megalitgraven i Rössberga.* Stockholm.
- Englund, Eva & Sjögren, Karl-Göran
1994 *Karleby Logården, undersökning av neolitiska boplatser i Västergötland. Rapport från projektet "Gånggrifterna i centrala Västergötland och deras bakgrund". GOTARC Ser D nr 26. Inst. för arkeologi, Göteborgs Universitet.*
- Fries, Magnus
1958 *Vegetationsutveckling och odlingshistoria i Varnhemstrakten. En pollenanalytisk undersökning i Västergötland. Vol. 39. Acta Phytogeographica Suecica.*
- Fürst, Carl M.
1911 *Skelettresterna från en döns vid Slutarp, Kinneveds sn, Frökinds hd, Vg. Fornvännen 1911.*
- 1912 *Zur Kraniologie der Schwedischen Steinzeit.* K.S.V.A. Handl. Ny följd. Bd 49 No 1. Uppsala.
- Hansen, Svend
1993 *Katalog Megalitikampagnens monumenter, restaureringsbehov og ressourcer.* Skov- og Naturstyrelsen.
- Hedges, R E M; Housley, R A; Bronk, C R & van Klinken, G J
1992 *Radiocarbon Dates from the Oxford AMS System: Archaeometry Datelist 10. Archaeometry 32.*
- Hellman, Gustav A.
1963 *Västergötlands gånggrifter. Falbygden 18.*

- Hildebrand, Bror Emil
 1864 Berättelse om antiqvariska undersökningar i Vestergötland år 1863. *Antikvarisk Tidskrift för Sverige I*.
 1875 *De förhistoriska folken i Europa*. Stockholm.
- Liden, Kerstin
 1995 Prehistoric Diet Transitions. Theses and Papers in Scientific Archaeology I. Published by the Archaeological Research Laboratory, Stockholm University.
- Lindqvist, Sune
 1911 Två västgötska grafbyggnader från stenåldern. *Fornvännen 1911*.
- Moberg, Ivar
 1950 *Västergötlands geografi*.
- Montelius, Oscar
 1873 Undersökning av en gånggrift vid Karleby k:a i Vg. *Vitterhetsakademins månadsblad 2*.
 1874 *Sveriges forntid. Text. I. Stenåldern*. Stockholm.
 1883 Hvad vi veta om Vestergötland under hednatiden. *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift V*.
 1910 Falbygdens fornminnen. *Falköping förr och nu*. Falköping.
- Persson, Per
 1978 Megalitgravarna och det neolitiska samhället. *Kontaktstencil XV*.
 1992 *Lillegården. Rapport, undersökning av neolitisk boplats. Karleby, Raä nr 10, Västergötland*. GOTARC Ser D nr 21. Inst. för arkeologi, Göteborgs Universitet.
- Persson, Per & Sjögren, Karl-Göran
 1995 Radiocarbon and the chronology of Scandinavian megalithic graves. *Journal of European Archaeology vol. 3.2*.
 2001 *Falbygdens gånggrifter. Undersökningar 1985 till 1998*. GOTARC ser C nr 34. Göteborg
- Retzius, Gustav
 1899 *Crania Suecica Antiqua*. Stockholm.
- Sahlström, Karl-Esaías
 1915a Förteckning över Skaraborgs läns stenåldersgravar. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift III*.
 1915b *Om Västergötlands stenåldersbebyggelse*. Stockholm.
 1932 *Gudhems härads fornminnen*. Skövdeortens hembygds- och fornminnesförenings skriftserie 3. Skövde.
 1939 *Valle härads fornminnen*. Skövdeortens hembygds- och fornminnesförenings skriftserie 4. Skövde.
 1940 *Falbygdens förhistoria*. Falköping genom tiderna. Falköping. Nytryck 1967.
 1954 De senaste gånggriftsrestaureringarna i Falköping. Falbygden xxx.
- Sjögren, Karl-Göran
 1986a Kinship, labour and land in neolithic southwest Sweden. Social aspects of megalithic graves. *Journal of anthropological archaeology 5*.
 1995a Det tidiga jordbruket i Västsverige. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1993-1994*.
 1995b Bebyggelsen under yngre stenålder - exemplet Karleby. *Forntid på Falbygden*. Falbygdens museum, Falköping.
 1998 Nya gånggriftsundersökningar på Falbygden. *In Situ. Västsvensk Arkeologisk Tidskrift 1998*.
 i tryck Invisible megaliths. A GIS viewshed analysis of passage graves in Falbygden, Sweden.
- Strinnholm, Anders
 1995 *Falköpings stad 3. Arkeologisk undersökning av en gånggrift*. GOTARC Ser D Nr 40. Inst. för arkeologi, Göteborgs Universitet.
- Tilley, Christopher
 1991 Constructing a Ritual Landscape. Jennbert m fl (red): *Regions and reflections. In honour of Märta Strömberg*. Acta Arch. Lund. Ser in 80 No 20.
 1993 Art, Architecture, Landscape [Neolithic Sweden]. Bender, B (red): *Landscape: Politics and Perspectives*. Berg, Oxford.
 1996 *An Ethnography of the Neolithic: early prehistoric societies in southern Scandinavia*. New Studies in Archaeology. Cambridge University Press.
 1999 *The Dolmens and Passage graves of Sweden. An introduction and guide*. Institute of Archaeology, University college of London.
- Wattman, Lena
 1993 *Rapport, undersökning av gånggrift, Gökhem 31, Västergötland*. GOTARC Ser D nr 25. Inst. för arkeologi, Göteborgs Universitet.

Bilaga CD

Med föreliggande rapport bifogas en CD skiva en förklaring till skivans innehåll följer nedan.

Förklaring till innehållet

På CD-skivan ligger dels grunddata i form av databaser och bilder, dels rapporttexter och förklaringar till dessa. Rapporterna innehåller all information från databaserna i en form som lämpar sig för utskrift, samt kommenterande text från de två inventeringsomgångarna.

Rapporter

Under projektets gång har två internrapporter framställts, dels 1996 och dels 1998. Dessa ligger i PDF-format i huvudkatalogen. En sammanfattande katalog finns också, liksom en förklaring av termer i denna. PDF-filerna kan läsas med Adobe Acrobat Reader, som kan laddas ner gratis från <http://www.adobe.com>. Rapportfilerna är:

Katalog_1996-1998.PDF

Internrapport1996_text.PDF

Internrapport1996_katalog.pdf

Internrapport1998_text.pdf

Internrapport1998_katalog.pdf

Databaser och bilder

Databaserna föreligger i flera olika databasformat: Access 97, Access 2002, Paradox, Excel och textformat. Dessa ligger i mappar med respektive namn. Förklaring till termerna i databasen ges nedan. Bilder på fornlämningarna har lagts in i mappen bilder, i ett lågupplöst jpg-format. Originalen till dessa filer finns på separata CD-skivor.

För Access har två formulär designats, där även länkar till bilder har lagts in. Formuläret "Skadeinventeringen 1996 – 1998" har designats för en skärm med 1024x768 punkters upplösning och formuläret "Skadeinventeringen 1996 – 1998 högupplöst" för en skärm med 1200x1400 punkters upplösning. Dessa två formulär torde vara de bästa ingångarna till databasen.

Paradox- excel- och textfilerna innehåller samma information som accessdatabaserna, med undantag för att inga bildlänkar lagts in.

Paradoxdatabasen är uppdelad på tre tabeller. "Skadeinvny.db" och "historikny.db" innehåller fältinventering resp. historik för fornlämningarna, medan "beskrivning.db" innehåller beskrivningstexter från fornminnesregistret.

I textfilen används semikolon som separator mellan fälten, detta då komma även förekommer inne i texterna.

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALAND

Kulturmiljöenheten

Ekelundsgatan 1 , 403 40 GÖTEBORG
Telefon 031-60 50 00, Fax 031-60 52 09. ISSN 1403-168X
www.o.lst.se